

บทที่ ๒

ประวัติการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)

การวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้วิจัยประวัติการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) โดยมุ่งวิจัยในประเด็นต่อไปนี้

๒.๑ การเผยแพร่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะต้น (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๕ – ๒๔๘๕)

๒.๒ การเผยแพร่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะกลาง (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๖ – ๒๕๒๕)

๒.๓ การเผยแพร่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะปลาย (ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๓๐ – ๒๕๓๖)

๒.๑ การเผยแพร่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะต้น (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๕ – ๒๔๘๕)

จากการวิจัยประวัติของการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะต้น (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๕ – ๒๔๘๕) ปรากฏผลจากการวิจัยดังนี้

๒.๑.๑ ช่วงอุปสมบทใหม่

พรรษาที่ ๑ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ชื่อเดิม เจื่อม นามสกุล พานิช ท่านได้อุปสมบทตามสัญญาที่ให้ไว้กับโยมมารดา ๑ พรรษา (๑ เดือน) ตามประเพณีของชาวไทย เพื่อทดแทนบุญคุณของบิดามารดา ในวันที่ ๒๕ กรกฎาคม ๒๔๖๕ เวลา ๘.๐๐ นาฬิกา ได้อุปสมบท ณ อุโบสถวัดนอก (อุบล) ตำบลพุมเรียง อำเภอลือชัย จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยมีพระอุปัชฌาย์ชื่อพระครูโสภณเจตสิกการาม (คง วิมล) มีพระปลัดศักดิ์ ธรรมรฤทธิโต และมีพระปลัดท่อม อินทโชโต เป็นพระกรรมวาจาจารย์ อุปสมบทเสร็จสิ้นเมื่อเวลา ๑๑.๐๐ นาฬิกา โดยมีฉายาว่า อินทปัญโญ หมายถึง ผู้มีปัญญาอันยิ่งใหญ่ และได้จำพรรษาอยู่ วัดใหม่ (พุมเรียง) ตำบลพุมเรียง อำเภอลือชัย จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งอยู่ใกล้ชิดติดกันกับวัดอุบล

*อินทวรรณ เชษชินสกุล, ท่านพุทธทาสกับอำนาจวัดถุนิยม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ สุภาพใจ, ๒๕๕๒), หน้า ๑๖.

ในระยะอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพรรษาที่ ๑ ท่านเรียนนักธรรมชั้นตรีที่วัดเหนือ (โพธาราม) ตำบลพุมเรียง อำเภอยะยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมื่อกลับมาจากเรียนนักธรรมชั้นตรีแล้วท่านได้แสดงพระธรรมเทศนาในพรรษาเป็นประจำทุกวัน ด้วยเทคนิคและวิธีการที่ทันสมัย ประกอบกับประสบการณ์ที่ท่านได้ศึกษาธรรมะมาก่อน ทำให้ชาวบ้านนิยมชมชอบท่านมาก เมื่อออกพรรษาแล้วท่านได้แสดงพระธรรมเทศนาเฉพาะวันพระเท่านั้น ท่านเป็นพระภิกษุที่ขึ้นชอบงานเขียน ดังจะเห็นจากเรื่องการเขียนหนังสือพิมพ์เดือนโดยใช้กระดาษฟูลสแตป ๒ คู่ เขียนเรื่องตลกขบขันชวนหัวเราะอ่านในหมู่พระภิกษุบวชใหม่ ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นบุญเป็นกุศลอย่างยิ่ง เมื่อพระภิกษุแต่ละรูปได้แสดงอาการขึ้นชอบออกมา นอกจากนั้นยังนำสารคดีจากหนังสือพิมพ์มาเขียนใหม่ เรื่องวิรัชผ้าให้ได้ดีที่สุด ซึ่งท่านได้อธิบายมาเป็นระยะเวลา ๓ ปี และพรรษานั้นท่านสามารถสอบนักธรรมชั้นตรีได้

ในระยะนี้ วิเคราะห์ได้ว่า ท่านเป็นคนเข้าใจหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ก่อนอุปสมบท ด้วยการแสวงหาหนังสือนักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท นักธรรมชั้นเอกมาศึกษา และหนังสืออื่นๆ อ่านประกอบด้วย ทำให้ท่านเข้าใจศาสนาที่เป็นมหายานและศาสนาที่เป็นจุลภาคเป็นอย่างดี เมื่อท่านอุปสมบทในพรรษาแรกสามารถแสดงพระธรรมเทศนาให้พุทธศาสนิกชนฟังได้ เนื่องจากท่านมีต้นทุนองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนามาก่อนแล้ว และเมื่อได้ศึกษาค้นคว้าหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเพิ่มขึ้น จึงทำให้มีจุดเด่นในการเทศนา ด้วยการประยุกต์หลักธรรมให้เข้ากับชีวิตประจำวันและมีวิธีการเทศนาด้วยผสมผสานการเทศนาสมัยเก่าและสมัยใหม่เข้าด้วยกันจึงทำให้คนหันมาสนใจฟังธรรมะมากขึ้นเป็นลำดับ

๒.๑.๒ ช่วงศึกษาพระปริยัติธรรมกรุงเทพมหานคร

พรรษาที่ ๒ (พ.ศ. ๒๔๗๐) ท่านเดินทางมาศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกนักธรรมบาลีพักอยู่ที่วัดปทุมคงคา กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นวัดที่อาของท่านชื่อ เสี่ยง ได้เคยอยู่มาก่อน แต่ท่านไปอยู่ได้เพียงแค่ ๒ เดือน เพราะเห็นว่าการปฏิบัติและจารวัตรของพระภิกษุไม่ตรงกับพระวินัยทำให้รู้สึกผิดหวังจึงกลับมาที่ตำบลพุมเรียงเพื่อที่จะลาสิกขา แต่เหลือเวลาอีก ๑ สัปดาห์จะเข้าพรรษาจึงไม่เหมาะสมที่จะลาสิกขา ทำให้ท่านจำพรรษาที่วัดใหม่ (พุมเรียง) และเรียนนักธรรมชั้นโทด้วยตนเองทำให้สามารถสอบนักธรรมชั้นโทได้ในปีนั้น^๒

^๒ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕),

พรรษาที่ ๓ (พ.ศ. ๒๔๗๑) ท่านจำพรรษาอยู่ที่วัดใหม่ (พุมเรียง) ได้ขออนุญาตจากเจ้าอาวาสศึกษานักธรรมชั้นเอกด้วยตนเอง เพื่อจะได้มีเวลาศึกษาค้นคว้าตำราเพิ่มเติมอีก เช่น ศึกษาจากวารสารรายเดือนไทยเขมม งานเขียนของครูเทพ (พระยาธรรมศักดิ์มนตรี) หลวงวิจิตรวาทการ น.ม.ส. (พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส) และหนังสือที่หลากหลายเมื่อถึงเวลาสอบนักธรรมท่านสามารถสอบนักธรรมชั้นเอกได้

พรรษาที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๗๒) เมื่อท่านสอบนักธรรมชั้นเอกได้แล้วท่านได้ไปเป็นครูสอนพระปริยัติธรรมที่วัดพระบรมธาตุไชยา ตำบลตลาด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยมีพระเรียนทั้งหมด ๓๐ รูป เมื่อเรียนกับท่านแล้วทำให้ผลการสอบออกมานักเรียนสอบได้ ๒๕ รูป ทำให้งานการเผยแผ่ด้านการศึกษาของท่านประสบความสำเร็จอย่างมาก

พรรษาที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๗๓) ท่านเดินทางเข้ามากรุงเทพมหานครอีกครั้งหนึ่งเพื่อมาเรียนโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีอย่างเดียว เพราะท่านจบนักธรรมชั้นเอกแล้วและมาพักอยู่ที่วัดปทุมคงคาเหมือนครั้งแรกที่เข้ามาอยู่เพียงแค่ ๒ เดือน การเรียนช่วงแรกท่านจะเข้าเรียนในระบบ แต่ต่อมาขอศึกษาเป็นพิเศษเป็นการส่วนตัวกับผู้สอนบาลี ชื่อพระมหากลั่น ปิยทสฺสี ซึ่งได้รับอนุญาตเป็นกรณีพิเศษ ส่วนเวลาที่เหลือจากการศึกษาบาลีแล้วจะศึกษาวิชาความรู้อย่างอื่น เช่น ภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์ วิทย์ แผ่นเสียง ในพรรษานี้ท่านได้เขียนหนังสือจำนวน ๒ เล่ม คือ “ประโยชน์แห่งท่าน” เขียนขึ้นเพื่อตอบคำถามของคนสมัยใหม่ที่เริ่มสงสัยคุณค่าของการทำทานแบบที่ทำกันอยู่ และ “พระพุทธศาสนาชั้นปูลูชน” เขียนขึ้นเพื่อเป็นการสะท้อนความคิดเชิงอุดมคติที่ปรากฏในใจของท่านที่ว่า ถ้าได้พยายามตามที่พระพุทธองค์ตรัสไว้แล้ว พระอริยะอาจบังเกิดขึ้นเป็นประโยชน์แก่โลกอีกคราวหนึ่ง และท่านสามารถสอบเปรียญธรรม ๓ ประโยคได้ จึงทำให้มีคำนำหน้าว่า พระมหาเจี๊ยม อินฺทปญฺโญ”

พรรษาที่ ๖ (พ.ศ. ๒๔๗๔) ท่านได้ศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกอย่างจริงจังได้อ่านจนเข้าใจและรู้รายละเอียดในประเด็นที่สำคัญ ทำให้ท่านเกิดความคิดใหม่ขึ้นมาว่า ไม่ควรจะศึกษาเพื่อวุฒิการศึกษาอย่างเดียว ควรจะศึกษาเพื่อเอาความรู้ไปใช้ในการค้นคว้าพระธรรมด้วยตนเอง และให้ความสนใจพระไตรปิฎกมาก จนไม่ได้สนใจในการเรียนภาษาบาลีเลยทำให้สอบตกเปรียญ ๔ แต่การศึกษาพระไตรปิฎกจนเข้าใจนี้เองทำให้ท่านเกิดอุดมคติขึ้นมาใหม่ เกิดความคิดใหม่ๆ ที่จะปฏิรูปการเผยแผ่แนวใหม่ ด้วยความเชื่อมั่นในสิ่งที่ตนเองได้ศึกษาจากพระไตรปิฎกทำให้พบว่า “คำสอนที่พระพุทธเจ้าสอนพระภิกษุให้นั้นให้ประพาดกันในปี ความรู้สึกมันมาทางป่า เห็นว่ากรุงเทพมหานครคงทำไม่ได้แน่” จึงตัดสินใจออกจากกรุงเทพมหานครเพื่อหาป่าที่สะดวกแก่การปฏิบัติตามที่ได้เรียนมา สถานที่ที่ท่านคิดถึง คือ พุมเรียง ซึ่งเป็นบ้านเกิดและก่อนที่จะออกจาก

๒อินทวรรณ เชษชินสกุล, ท่านพุทธทาสกับอำนาจวัตถุนิยม, หน้า ๑๘.

กรุงเทพมหานครเพื่อกลับพุมเรียง ได้เขียนจดหมายถึงน้องชายชื่อ ยี่เกย (ธรรมทาส) จำนวน ๒ ฉบับ ประกอบด้วยข้อความหลายตอน แต่ละตอนล้วนแสดงความมุ่งมั่นที่จะละทิ้งการเรียนพุทธธรรมตามกระแสหลักในเมืองหลวงออกมาศึกษาเรียนรู้แสวงหาสัจธรรมในป่าด้วยตนเองอย่างแน่วแน่ เพื่อค้นหาความบริสุทธิ์และปลงใจถึงที่สุดของความกลัวตามสัญชาตญาณ คือ ไม่กลัวต่อความตาย และในปลายปี ๒๔๗๔ มาพักที่วัดใหม่ (พุมเรียง) เมื่อน้องชาย คือ นายธรรมทาสรับทราบโดยจดหมายแล้ว ทางคณะอุบาสกและคณะธรรมทาน จึงออกสำรวจเพื่อเสาะแสวงหาสถานที่ที่เหมาะสมใช้เวลาประมาณ ๑ เดือนจึงพบวัดร้างชื่อ “ตระพังจิก” เมื่อไปดูได้ตกลงใจใช้สถานที่นี้เพื่อชีวิตพรหมจรรย์^๔

ในช่วงศึกษาอยู่กรุงเทพมหานคร วิเคราะห์ได้ว่า ท่านตั้งใจเพื่อต้องการศึกษาบาลีให้เข้าใจ จนกระทั่งสอบได้เปรียญธรรม ๓ ประโยค ประกอบกับได้ศึกษาพระไตรปิฎกและวิชาการทางโลกอื่นๆ ด้วย ทำให้เกิดแรงขับและหันมาศึกษาด้วยตนเองและค้นคว้าพระไตรปิฎกอย่างจริงจัง พร้อมทั้งได้เดินทางกลับมายังวัดใหม่ (พุมเรียง) มาตุภูมิบ้านเกิดเพื่อที่จะปฏิรูปการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแนวใหม่ และท่านยังได้เขียนหนังสือ ๒ เล่มด้วยกัน คือ ประโยชน์แห่งทานเพื่อตอบคำถามคนในสังคมสมัยใหม่ อีกเล่มหนึ่ง คือ พระพุทธศาสนาชั้นปุณฺชน เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้ศึกษาและเข้าใจพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น

๒.๑.๓ ช่วงกลับมาอยู่สวนโมกข์เก่า (วัดร้างตระพังจิก)

พรรษาที่ ๗ (พ.ศ. ๒๔๗๕) ซึ่งตรงกับวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๔๗๕ และวันนั้นเป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา คือ วันวิสาขบูชา ท่านได้ไปอยู่วัดร้างตระพังจิกพร้อมด้วยอัฐบริวาร ตะเกียงและหนังสือ ได้อยู่เพียงรูปเดียว ส่วนเรื่องเสนาสนะทางคณะอุบาสกและคณะธรรมทานร่วมกันจัดสร้างเพิงพัก แคร่นอน ที่ใต้หนังสือ ได้ขุดบ่อน้ำใช้และสร้างห้องสุขาแบบขุดกลบด้วยขี้เถ้าซึ่งอยู่หลังพระประธานในโบสถ์ ส่วนที่มาของชื่อสวนโมกข์นั้นเนื่องมาจากการสังเกตเห็นต้นโมกข์และต้นพลาที่มีอยู่มากในวัดตระพังจิกแห่งนี้ จึงได้ตั้งชื่อใหม่ว่า “โมกขพลาราม” แปลว่า ป่าอันเป็นกำลังแก่โมกษะ คือ ความหลุดพ้น ซึ่งท่านได้ตั้งเจตนารมณ์ของสวนโมกขพลารามไว้ ๓ ประการ คือ ๑. ค้นคว้าพระไตรปิฎก (ปริยัติ) ๒. การตามรอยพระอรหันต์ (ปฏิบัติ) ๓. การเผยแผ่ธรรมชั้นลึก (ปฏิเวธ)

ในการเผยแผ่ธรรมชั้นลึกนี้เองทำให้ท่านและน้องชายเห็นว่าจำเป็นต้องมีเครื่องมือสำหรับจะโฆษณาหรือติดต่อ จึงอาศัยมูลนิธิตรรมทานของน้องชายจัดพิมพ์หนังสือเพื่อเผยแผ่

^๔ดิเรก บัณฑิตชน, “แนวคิดเรื่องมนุษย์ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ๒๕๔๐), หน้า ๑๔๓.

เป็นของตนเอง พร้อมกันนี้ได้ปรึกษาโยมมารดาและชี้แจงรายละเอียดเกี่ยวกับความตั้งใจที่จะเผยแพร่ธรรมชั้นลึกให้ทราบ โยมมารดาจึงได้ทำพิธีกรรมแบ่งทรัพย์มรดกให้บุตรทั้ง ๓ คน และได้จัดตั้งกองทุนชื่อ “เงินบำเพ็ญบุญประจำตระกูลพานิช” จำนวน ๖,๑๗๘ บาท โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อนำดอกผลที่เกิดจากกองทุนมาบำรุงพระศาสนาและกิจกรรมของคณะธรรมทาน ในปีเดียวกันนี้ท่านได้ประกาศใช้นามแทนตัวท่านว่า “พุทธทาส” ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา พร้อมกันนี้ท่านได้เขียนหนังสือเรื่อง “ตามรอยพระอรหันต์”^๕ ซึ่งเป็นหนังสือที่อธิบายความคำสอนทางพระพุทธศาสนาในพระไตรปิฎกที่มีความสำคัญมาถึงทุกวันนี้

พรรษาที่ ๘ (พ.ศ. ๒๔๗๖) ท่านได้นำบทความเรื่องตามรอยพระอรหันต์ลงหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายตรีมาสตีพิมพ์เป็นตอนๆ และเริ่มเขียนบทความวิพากษ์วิจารณ์สภาพของพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ และเขียนบทความ “เรื่องทำไมไม่ไปกับพระโลกนาถ” ลงหนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย และในปีเดียวกันนี้หนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายตรีมาสได้ออกตีพิมพ์เป็นฉบับแรกและได้รับความนิยมมากจนต้องพิมพ์ซ้ำอีก ๒ ครั้ง เนื้อหาของหนังสือได้แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ ๑. ภาคพระไตรปิฎกแปลเป็นภาษาไทย ๒. ภาคส่งเสริมการปฏิบัติธรรม ซึ่งจะนำหัวข้อธรรมที่น่าสนใจนำมาอธิบายแจกแจง เพื่อส่งเสริมให้นำไปใช้ในการปฏิบัติให้ได้ผล ๓. ภาคทั่วไป ซึ่งลงข่าวสารความเคลื่อนไหว และบทวิจารณ์วงการพระพุทธศาสนาในประเทศไทยและทั่วโลก^๖

พรรษาที่ ๙ (พ.ศ. ๒๔๗๗) ท่านเริ่มแปล “พุทธประวัติจากพระโอษฐ์” และแปล “บาลีมหาสติปัฏฐานสูตร” ซึ่งหนังสือ “พุทธประวัติจากพระโอษฐ์” เล่มนี้พิมพ์เป็นครั้งแรกในปี ๒๔๗๗ มีนักเขียนชื่อศรีบูรพา ได้เขียนยกย่องหนังสือเล่มนี้และแนะนำว่าหนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่น่าสนใจน่าศึกษาทำให้รู้จักองค์พระพุทธรู้จักขึ้นพร้อมทั้งได้แผ่พระธรรมการดำเนินชีวิตประจำวันด้วย เป็นหนังสือทางพระพุทธศาสนาที่อ่านง่ายสำนวนถูกต้องมีความถูกต้องในการแปล

พรรษาที่ ๑๐ (พ.ศ. ๒๔๗๘) ท่านเริ่มแปล “อริยสัจจากพระโอษฐ์” และเขียนหนังสือ “พุทธศาสนาในถิ่นไทยภาคใต้” เริ่มติดต่อกับสามเณรภรรยา กุศลลาภ เพื่อติดตามข่าวสารและหนังสือแปลประเภทต่างๆ ซึ่งเป็นบรรพชิตไทยรูปเดียวที่เดินทางด้วยเท้าไปถึงประเทศอินเดียพร้อมกับพระโลกนาถซึ่งเป็นพระภิกษุชาวอิตาลี และในปีเดียวกันนี้ได้ไปช่วยปาฐกถาทำพิธีเปิด

^๕ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคชีวิต, หน้า ๑๑๒.

^๖พระมหาอรุณ จิตตคุตโต (สุตประเสริฐ), “ศึกษากระบวนการสื่อสารเพื่อเผยแพร่พุทธธรรมของสวนโมกขพลาราม”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๘๕.

สำนัก สวนปิ่นตาราม อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ที่พระคุณพาสุมันท์ ซึ่งเป็นอดีตผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ จังหวัดนครศรีธรรมราชเป็นผู้ก่อตั้งเพื่อต้องการที่จะทำให้เกิดกิจการแบบสวนโมกข์^๖

พรรษาที่ ๑๑ (พ.ศ. ๒๔๗๕) พระปัญญานันทะภิกขุ (อดีตเจ้าอาวาสวัดชลประทาน) พร้อมด้วยพระบุญชวน เขมาภิรโต (อดีตเจ้าคณะจังหวัดชุมพร) ซึ่งสองท่านนี้เคยเดินทางไปกับพระภิกษุชาวอิตาลีชื่อพระโลกนาถเพื่อไปเผยแผ่ธรรมที่ประเทศอินเดีย และเมื่อแยกย้ายกับพระโลกนาถที่พม่าแล้วทั้งสองท่านนี้ได้เดินทางมาจำพรรษาพร้อมกับพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ที่สวนโมกข์ (พุมเรียง) เพื่อต้องการสนทนาและศึกษาธรรมะเป็นระยะเวลา ๑ ปี

พรรษาที่ ๑๒ (พ.ศ. ๒๔๘๐) หัวหน้ากองตำรากรมกฎหมายราชวิทยาลัยประกาศให้หนังสือพุทธประวัติจากพระโอษฐ์เป็นหนังสือประกอบแบบเรียน (พระปริยัติธรรมแผนกธรรม) และในปีเดียวกันนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวรเถร) วัดเทพศิรินทร์ กรุงเทพมหานคร ประธานกรรมการมหาเถรสมาคมและผู้บัญชาการคณะสงฆ์แทนองค์สมเด็จพระสังฆราชเจ้าสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงชินวราลงกรณวิมลรัตน์ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม เดินทางมาเยี่ยมและพักสนทนาธรรมที่สวนโมกข์ (พุมเรียง) เป็นเวลา ๑ คืน

พรรษาที่ ๑๓ (พ.ศ. ๒๔๘๑) ท่านได้เริ่มอบรมสามเณรชุดพิเศษเพื่อสร้างนักเผยแผ่ที่ทันสมัยแต่ไม่ประสบความสำเร็จ และพระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์ (วงศ์ ลัดพลี) อธิบดีผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ และพระยาภะรตสุพิช ผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ และนายสัญญา ธรรมศักดิ์ อดีตนายกรัฐมนตรีมาฟังธรรมะและสนทนาธรรมะที่สวนโมกข์ (พุมเรียง)^๗

พรรษาที่ ๑๔ (พ.ศ. ๒๔๘๒) ท่านได้สร้างหอสมุดธรรมทานที่วัดชยาราม ตำบลตลาด อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เพื่อเป็นที่พักและที่ทำงานอีกแห่งหนึ่ง เพราะในขณะที่ได้อยู่สวนโมกข์ (พุมเรียง) ได้เดินทางไปมาที่วัดชยารามเป็นประจำเพื่อทำงานและแสดงธรรมเพื่อความสะดวกจึงได้สร้างหอสมุดเป็นที่เก็บหนังสือ เปิดห้องอ่านหนังสือ เปิดห้องแสดงธรรมขึ้นที่นั่น และต้องมาแสดงธรรมเป็นประจำ บางครั้งได้มาพักที่กุฏิท่านพระครูโสภณเจตสิกaram (ขำ ฐมฺโมโชโต) ซึ่งเป็นอดีตเจ้าคณะอำเภอไชยา

พรรษาที่ ๑๕ (พ.ศ. ๒๔๘๓) ท่านเริ่มเขียนบทความต่อต้านสงครามเรื่อง “ไฟไหม้โลกทั้งพุทธกาล” ลงหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายไตรมาส และได้แสดงปาฐกถาธรรมที่กรุงเทพมหานครเป็นครั้งแรกตามคำอาราธนาของพุทธสมาคมแห่งประเทศไทยในหัวข้อเรื่อง

^๖ พระประชา ปสนุนธมฺโม, เล่าไว้เมื่อวัยสนทยา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๘), หน้า ๑๘๕.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕ - ๒๖.

“วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม” ใช้เวลา ๒ ชั่วโมง ๑๕ นาที ท่านได้ยื่นแสดงธรรมและมีผู้คัดค้าน ภายหลังว่าผิดวินัย เพราะท่านคิดอยากจะเอาอย่างสากลเสียบ้าง การยื่นบรรยายธรรมะนั้นทำให้ผิดวินัยตามตัวหนังสือ คือ ห้ามพูดกับผู้ฟังที่นั่งอยู่ไม่เป็นไร ยื่นแสดงธรรมกับผู้นั่งเป็นอาบัติทุกกฏ แต่ท่านตีความวินัยว่าเป็นคนละยุคคนละสมัยคนละประเทศ^๙

พรรษาที่ ๑๖ (พ.ศ. ๒๔๘๔) ท่านแปลหนังสือชุดจากพระโอยฐ์ ต่อเนื่องจาก พ.ศ. ๒๔๗๘ ให้มีความก้าวหน้าขึ้น ซึ่งต้องการนำข้อความจากพระไตรปิฎกแยกออกเป็นหมวดๆ เพื่อง่ายต่อการศึกษาค้นคว้า เลือกใช้คำที่มีความหมายเข้าใจง่ายไม่ต้องตีความมากนัก ท่านตั้งชื่อหนังสือที่แปลนั้นว่าชุดจากพระโอยฐ์ ซึ่งประกอบด้วย พุทธประวัติจากพระโอยฐ์ ปฎิจสมุปบาทจากพระโอยฐ์ ขุมทรัพย์จากพระโอยฐ์ อริยสัจจากพระโอยฐ์ ข้อความแต่ละตอน นั้นนำมาลงในหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายไตรมาส

พรรษาที่ ๑๗ (พ.ศ. ๒๔๘๕) ท่านได้แสดงปาฐกถาธรรมเรื่องเกี่ยวกับพุทธธรรมที่ กรุงเทพมหานครตามคำนิมนต์ของ คุณสัญญา ธรรมศักดิ์ ในหัวข้อเรื่อง “ผลแห่งความสงบในฐานะพุทธธรรม” และมีนายกุหลาบ สายประดิษฐ์ หรือ “ศรีบูรพา” และ นายวิลาส มณีวัต นักเขียนหนังสือพิมพ์ได้มาเยี่ยมสนทนาธรรมที่สวนโมกข์เพราะว่านายวิลาส มณีวัต เข้ารับฟังปาฐกถาธรรมที่กรุงเทพมหานครเกือบทุกครั้งแล้วนำเนื้อหาจากการฟังปาฐกถาธรรมมาเขียนเผยแพร่ต่อเสมอ การเผยแผ่งานเริ่มมีความทันสมัยมากขึ้น เพราะเริ่มมีเครื่องบันทึกเสียงแบบเก่าแก่ชนิดที่ใช้เส้นลวดเป็นม้วนเทปทำให้การถอดเทปบรรยายของท่านได้มีการจัดพิมพ์เป็นหนังสือสำคัญๆ หลายเล่ม ในเวลาต่อมาเริ่มสร้างสโมสรธรรมทานที่วัดชยาราม และในปีนั้นหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายไตรมาสได้เริ่มตีพิมพ์เผยแพร่เรื่องเกี่ยวกับพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายาน นอกจากนี้ท่านได้แสดงปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยในหัวข้อเรื่อง “ความสงบในฐานะเป็นผลแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม”^{๑๐}

การเผยแผ่พระพุทธรูปศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ในช่วงที่ท่านได้กลับมายังวัดร้างตระพังจิก วิเคราะห์ได้ว่า ท่านมีจิตใจแน่วแน่ด้วยการตั้งเจตนารมณ์ที่จะตั้งใจค้นคว้าพระไตรปิฎกอย่างจริงจังด้วยการเจาะลึก และได้เขียนหนังสือเด่นๆ ออกเผยแผ่มากมายอาทิเช่น ตามรอยพระอรหันต์ พุทธประวัติจากพระโอยฐ์ อริยสัจจากพระโอยฐ์ ไฟไหม้โลกถึงพุทธกาล วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม และความสงบในฐานะเป็นผลแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม หนังสือและบทความดังกล่าวล้วนแล้วแต่มีจุดเด่นทั้งสิ้น จึงทำให้พระภิกษุสามเณร

^๙ ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคผลงาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๗๒.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗.

และพุทธศาสนิกชนหันมาสนใจศึกษาหนังสือของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มากขึ้น สรุปได้ว่า ประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะต้น เป็นความมุ่งมั่นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในรูปแบบใหม่ โดยสอนให้เห็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา และมีการประยุกต์หลักธรรมให้มีความโดดเด่นเหมาะสมกับกาลสมัย ทำให้พุทธศาสนิกชนทั่วไปและสถาบันทางสังคมต่างๆ กลับหันมาสนใจในการเผยแผ่พระพุทธศาสนามากขึ้นเป็นลำดับไป

บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะต้น สามารถสรุปดังนี้

ช่วงระยะต้น (พ.ศ.)	หนังสือ/หัวข้อธรรมที่สำคัญ	สถานที่เขียน/แสดง
พ.ศ. ๒๔๗๓	ประโยชน์แห่งทาน	วัดปทุมคงคา
พ.ศ. ๒๔๗๓	พระพุทธศาสนาขึ้นปฐุชน	วัดปทุมคงคา
พ.ศ. ๒๔๗๕	ตามรอยพระอรหันต์	สวนโมกข์ (พุมเรียง)
พ.ศ. ๒๔๗๖	ทำไมไม่ไปกับพระโลกนาถ	สวนโมกข์ (พุมเรียง)
พ.ศ. ๒๔๗๗	พุทธประวัติจากพระโอษฐ์	สวนโมกข์ (พุมเรียง)
พ.ศ. ๒๔๗๘	อริยสัจจากพระโอษฐ์	สวนโมกข์ (พุมเรียง)
พ.ศ. ๒๔๗๘	พุทธศาสนาในถิ่นไทยภาคใต้	สวนโมกข์ (พุมเรียง)
พ.ศ. ๒๔๘๓	ไฟไหม้โลกถึงพุทธกาล	สวนโมกข์ (พุมเรียง)
พ.ศ. ๒๔๘๓	วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม	กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๔๘๕	ผลแห่งความสงบในฐานะพุทธธรรม	กรุงเทพมหานคร

๒.๒ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะกลาง (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๖ – ๒๕๒๕)

จากการวิจัยประวัติของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะกลาง (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๖ – ๒๕๒๕) ปรากฏผลจากการวิจัยดังนี้

๒.๒.๑ ช่วงสร้างสวนโมกข์ใหม่

พรรษาที่ ๑๘ (พ.ศ. ๒๔๘๖) ท่านได้ซื้อที่บริเวณธารน้ำไหลจากหลวงพรหมปัญญา เพราะต้องการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มีความก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น จึงจำเป็นต้องอาศัยเนื้อที่ในการก่อสร้างเพื่อเป็นสื่อในการศึกษาธรรมะ และยังสามารถเขียนบทความเรียบเรียงเชิง อัตชีวประวัติ เกี่ยวกับชีวิตและงานในสวนโมกข์ที่ผ่านมาชื่อ “สิบปีสวนโมกข์” และได้รับนิมนต์ให้แสดง พระธรรมเทศนาที่กรุงเทพมหานคร ในงานพระราชทานเพลิงศพของสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) ในหัวข้อเรื่อง “ลักษณะอัศจรรย์บางประการของพระนิพพาน”

พรรษาที่ ๑๙ (พ.ศ. ๒๔๘๗) ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าฝ่ายองค์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาประจำจังหวัดสุราษฎร์ธานีเพราะเห็นว่าการทำงานของท่านได้เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายจึงเป็นต้นแบบอย่างดีให้กับพระนักเผยแผ่ที่ทำงานด้านนี้ และในปีนั้นได้ย้ายมาจำพรรษาที่สวนโมกข์แห่งใหม่ บริเวณธารน้ำไหลเขาพุทธทองสวนโมกข์ (ไชยา) ตำบลเลม็ด อำเภocha จังหวัดสุราษฎร์ธานี ด้วยบทบาทการเผยแผ่อย่างต่อเนื่องทางคณะของพระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์ อดีตผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ ได้มาฟังธรรมและสนทนาธรรมด้วยเสมอ

พรรษาที่ ๒๐ (พ.ศ. ๒๔๘๘) และใน พรรษาที่ ๒๑ (พ.ศ. ๒๔๘๙) ท่านได้รับพระราชทานแต่งตั้งสมณศักดิ์ที่ พระครูอินทปัญญาวรย์ ในปีนี้ได้ปาฐกถาที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในหัวข้อเรื่อง “พุทธธรรมกับสันติภาพ” และในวันที่ ๒ มีนาคม ๒๔๘๙ ได้ยุติบทบาทของสวนโมกข์เก่า (พุมเรียง) โดยสิ้นเชิง และได้ปาฐกถาธรรมที่สมาคมพุทธบริษัทไทยจีน ประชากรุงเทพมหานครในหัวข้อเรื่อง “ข้อควรทราบเกี่ยวกับหลักพุทธศาสนาระหว่างนิกายต่างๆ”

พรรษาที่ ๒๒ (พ.ศ. ๒๔๙๐) ท่านได้ปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยที่ กรุงเทพมหานครโดยปาฐกถาในหัวข้อเรื่อง “พุทธธรรมกับเจตนารมณ์แห่งประชาธิปไตย” ซึ่งมี ฯพณฯ ปรีดี พนมยงค์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในขณะนั้นเข้าฟังด้วย และในปีนี้ยังได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน ๒๔๙๐ และได้ปาฐกถาที่หอประชุมใหญ่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพมหานครในหัวข้อเรื่อง “พระพุทธศาสนาจะช่วยพวกเราในปัจจุบันได้อย่างไร” และท่านได้เริ่มแปล “สูตรของเว่ยหล่าง” เขียนลงหนังสือพิมพ์พุทธศาสนารายไตรมาส

พรรษาที่ ๒๓ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ท่านได้ให้คำแนะนำในการจัดทำหนังสือพิมพ์ชาวพุทธ แก่คณะพุทธนิคมเชียงใหม่เพื่อต้องการนำหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาจากสวนโมกข์มาเผยแผ่ ต่อที่จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อกลับมาสวนโมกข์แล้วในช่วงระยะก่อนเข้าพรรษาได้ออกตระเวนเทศนา ตามเกาะสมุยและเกาะพะงัน และในปีเดียวกันนั้นได้ปาฐกถาที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในหัวข้อเรื่อง “ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม” และในวันที่ ๕ มิถุนายน ๒๔๕๑ เริ่มถูกโจมตี ในข้อหาเกี่ยวกับคอมมิวนิสต์ซึ่งเป็นทวีปักษ์วิจารณ์เป็นอย่างมาก เพราะได้วิจารณ์อย่าง ตรงประเด็นว่า “ผู้ที่นับถือพระพุทธเจ้าอย่างมกมาย จนทำให้ผู้นับถือไม่สามารถเข้าถึงพระธรรม คำสอนได้” ต่อมาภายหลังได้จัดพิมพ์เป็นหนังสือ^{๑๑}

พรรษาที่ ๒๔ (พ.ศ. ๒๔๕๒) ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าองค์การเผยแผ่ประจำ ภาค ๕ (ภาคใต้ ๑๔ จังหวัด) และได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดพระบรมธาตุไชยา ในวันที่ ๓๐ มิถุนายน ๒๔๕๒ เพราะเห็นว่าท่านมีความสามารถในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และมีความรู้ในเรื่องของประวัติศาสตร์และโบราณคดีด้วยจึงได้รับมอบหมายให้ดำรงตำแหน่งนี้ จึงทำให้บทบาทด้านการเผยแผ่เพิ่มมากขึ้น และได้ไปปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในหัวข้อเรื่อง “ขยายความภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม”

พรรษาที่ ๒๕ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ท่านได้เขียนหนังสือเรื่อง “โบราณคดีรอบอ่าว บ้านคอน” และได้รับตำแหน่งให้เป็นผู้อำนวยการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สาขาประจำจังหวัด สุราษฎร์ธานี และได้เขียนบทความทดลองเสนอเกี่ยวกับจิตวิทยาแบบพุทธ เรื่อง “ปมเชือก” และได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานพิธี สวดกระถ้ำน้ำมูรธาภิเษกสำหรับพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบัน ณ วัดพระบรมธาตุไชยา ในปีนั้นได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ที่ พระอริยธานมุนีในวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๔๕๓ และได้ไปปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ในหัวข้อเรื่อง “ข้อคิดในปัจจุบันเกี่ยวกับพุทธธรรม”^{๑๒}

พรรษาที่ ๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ท่านได้อบรมข้าราชการในสำนักงานปลัดกระทรวง ยุติธรรมและศาลที่กรุงเทพมหานครเรื่อง “ทุกข์ขัณฑ์ทุนทศกาลา” เกี่ยวกับวิถีแห่งการบรรเทาทุกข์ ซึ่งท่านต้องการเน้นในเรื่องการปฏิบัติประกอบด้วยความว่าง ให้ละวางตัวตนด้วยการยึดมั่นถือมั่น ด้วยอุปาทาน และให้ทำความเข้าใจเรื่องธรรมใน ๔ ความหมายด้วยกัน คือ ธรรม คือ ธรรมชาติ ธรรม คือ กฎของธรรมชาติ ธรรม คือ หน้าที่ ธรรม คือ ผลจากการปฏิบัติหน้าที่ตามกฎ ของธรรมชาติ เพราะต้องการเน้นให้ผู้นำเหล่านี้รู้จักทำหน้าที่ของตนให้ถูกต้อง

^{๑๑}พระประชา ปสนุนธมโม, เล่าไว้เมื่อวัยสนทยา, หน้า ๖๕๕ .

^{๑๒}ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคผลงาน , หน้า ๗๒.

พรรษาที่ ๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๕) นายกุหลาบ สายประดิษฐ์ (ศรีบูรพา) ได้มาเยี่ยมที่สวนโมกข์ในเดือนกุมภาพันธ์ ๒๔๕๕ เพื่อสนทนาธรรม และคณะพุทธนิคมเชียงใหม่ได้ออกหนังสือพิมพ์ชาวพุทธเมื่อวันวิสาขบูชา และมีพิธีทอดกฐินครั้งแรกที่สวนโมกข์ซึ่งเป็นครั้งเดียวด้วย หลังจากนั้นไม่มีพิธีทอดกฐินอีก และท่านได้เขียนบันทึกเกี่ยวกับบทบาทสวนโมกข์ครบรอบ ๒๐ ปี ลงในพุทธศาสนารายไตรมาส ซึ่งออกรวมเป็นเพียงฉบับเดียวในปีนั้น และเริ่มมีการบรรยายธรรมะประจำเดือนในช่วงพรรษา เพื่ออบรมพระภิกษุสามเณรภายในสวนโมกข์

พรรษาที่ ๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๖) แสดงธรรมเรื่อง “ศาสนา คือ โรงพยาบาลของโลก” ที่โรงพยาบาลสงฆ์กรุงเทพมหานคร ในโอกาสเปิดตึกสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) ในวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๖ และทางคณะธรรมทานได้รับอนุญาตให้จดทะเบียนเป็น “ธรรมทานมูลนิธิ” ในวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๖ และท่านเริ่มใช้สื่อเผยแพร่ธรรมะโดยการฉายสไลด์ในเรื่องราวของพุทธประวัติและหัวข้อธรรมะที่สำคัญในการปฏิบัติ

พรรษาที่ ๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๗) ท่านอธิษฐานไม่ออกนอกเขตวัดตลอดพรรษา และได้พิมพ์หนังสือ “ทำวัตรสวดมนต์เขียนแปลฉบับสวนโมกข์” เป็นครั้งแรก และเมื่อออกพรรษาแล้วได้ไปร่วมประชุมและกล่าวปราศรัยในนามตัวแทนคณะสงฆ์ไทย ในงานฉัฏฐสังคายนาที่ประเทศพม่า เรื่อง “ลักษณะน่าอัศจรรย์บางประการของพุทธศาสนาแบบเถรวาท” ในวันที่ ๖ ธันวาคม ๒๔๕๗ และได้เขียนหนังสือเรื่อง “โลกรอดได้แม้เพราะกตัญญู” ในวันที่ ๘ มีนาคม ๒๔๕๗ ที่แสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์แบบพุทธที่มีลักษณะนิเวศวิทยาอยู่ในตัว^{๓๓}

พรรษาที่ ๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๘) และ พรรษาที่ ๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๙) ท่านอบรมข้าราชการตุลาการครั้งแรกเรื่อง “ใจความสำคัญของพุทธศาสนา” ต่อมาได้พิมพ์เป็นเล่มชื่อ “หลักพระพุทธศาสนา” และพิมพ์ในชุดธรรมโฆษณ์ชื่อ “ตุลาการิกธรรม เล่ม ๑” การบรรยายชุดนี้ทำต่อเนื่องอีกรวม ๑๔ ครั้ง และปาฐกถาในหัวข้อเรื่อง “อุดมคติของครุตามทัศนะฝ่ายพระพุทธศาสนา” ในที่ประชุมครูทั่วประเทศ ณ หอประชุมสวนสุนันทาวิทยาลัย และท่านได้จาริกไปยังประเทศอินเดีย เพื่อนมัสการสังเวชนียสถานและสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาอื่นๆ และท่านได้เริ่มก่อสร้างอาคารธรรมทานมูลนิธิเพื่อใช้เป็นที่พักพิงหนังสือและเก็บต้นฉบับ

พรรษาที่ ๓๒ (พ.ศ. ๒๕๐๐) และ พรรษาที่ ๓๓ (พ.ศ. ๒๕๐๑) ท่านแสดงธรรมที่โรงพยาบาลสงฆ์กรุงเทพมหานครในหัวข้อเรื่อง “ธรรม คือ โอสถสำหรับโลก” ในเดือนกุมภาพันธ์ ๒๕๐๐ และแสดงธรรมในโอกาส ๒๕ พุทธศตวรรษในหัวข้อเรื่อง “หนทางดับความเลวร้ายในยุคปัจจุบัน” ที่วัดพระบรมธาตุไชยา และในช่วงเข้าพรรษาได้แสดงพระธรรมเทศนาในหัวข้อเรื่อง “การศึกษาธรรมอย่างถูกวิธี” หรือ ธรรมวิภาคนวภูมิ จึงได้กลายเป็นหนังสือพื้นฐาน

^{๓๓} พระประชา ปสนุนธมโม, เล่าไว้เมื่อวัยสนทยา, หน้า ๑๐๑ .

เกี่ยวกับการศึกษารัชมะที่สำคัญอย่างยิ่งของสวนโมกข์ และท่านยังได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ที่ พระราชชยแก้ว^{๔๔}

พรรษาที่ ๓๔ (พ.ศ. ๒๕๐๒) ทางสถานีวิทยู ปชส.๗ ธนบุรี ได้นำหัวข้อธรรมที่ท่านแสดงเรื่อง “หลักพระพุทธศาสนา” ที่อบรมข้าราชการตุลาการเพราะเห็นความสำคัญกับกลุ่มคนเหล่านี้ เมื่อได้เข้าใจธรรมะแล้วจะทำหน้าที่เป็นแบบอย่างที่ดีให้กับประเทศไม่เอาเปรียบผู้ที่ด้อยกว่า ท่านจึงอนุญาตให้นำไปอ่านออกอากาศได้ เรื่องนี้จึงได้นำไปออกอากาศประจำวันในเวลา ๐๖.๓๐ นาฬิกา และในช่วงระหว่างพรรษาได้บรรยายธรรมในหัวข้อเรื่อง “อานาปานสติ” (ฉบับสมบูรณ์) ซึ่งเป็นหลักสำคัญที่ต้องปฏิบัติเป็นประจำ

พรรษาที่ ๓๕ (พ.ศ. ๒๕๐๓) ท่านได้เปิดชั้นเตรียมอุดมศึกษาในโรงเรียนพุทธนิคมซึ่งได้ทำการเปิดมาก่อนแล้ว และได้แสดงธรรมที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เรื่อง “ส่วนสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ทุกคนควรรู้จัก” ตามคำอาราธนาของสมเด็จพระราชชนนีองค์อุปถัมภ์ของชมรมกลุ่มศึกษาพุทธศาสตร์และประเพณีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มีผู้ฟังประมาณ ๓,๐๐๐ คนในวันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๐๓ นอกจากนี้ท่านได้แปลหนังสือฝ่ายเซ็นชื่อ “สูตรเวทย์ล่าง”

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ช่วงสร้างสวนโมกข์ใหม่ วิเคราะห์ได้ว่า ท่านได้เขียนหนังสือ บทความ ออกเผยแผ่พระพุทธศาสนา เช่น ลักษณะอสังขารบางประการของนิพพาน พุทธธรรมกับสันติภาพ ข้อความที่ควรทราบเกี่ยวกับหลักพุทธศาสนาระหว่างนิกายต่างๆ พุทธธรรมกับเจตนารมณ์แห่งประชาธิปไตย พระพุทธศาสนาช่วยพวกเราในปัจจุบันได้อย่างไร แปลสูตรของเวทย์ล่าง ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม ทุกขัปปนุทนาการ ศาสนา คือ โรงพยาบาลของโลก ลักษณะนำอสังขารบางประการของพุทธศาสนาแบบเถรวาท อุดมคติของครูตามทัศนะฝ่ายพระพุทธศาสนา บทความและหนังสือดังกล่าวล้วนแล้วมีจุดเด่นอันลุ่มลึก โดยเฉพาะภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม ท่านได้วิจารณ์ผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาอยู่อย่างมกมายโดยตรงไปตรงมา ทำให้ถูกโจมตีในข้อหาเกี่ยวกับคอมมิวนิสต์ และได้เริ่มพูดถึงคำว่า จิตว่าง ทำให้นักคิดทางพระพุทธศาสนาเริ่มจับตามองพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ว่าท่านเผยแผ่พระพุทธศาสนาถูกต้องหรือไม่ ทำให้สังคมในสมัยนั้นหันมาสนใจท่านมากขึ้น เพราะสังคมสมัยนั้นยังปกครองด้วยระบบเผด็จการ ด้วยอำนาจนิยม ใครคิดหรือเขียนหนังสือออกนอกกรอบถือว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ทำให้นักคตินักปราชญ์ในสมัยนั้นน้อยมากที่จะคิดนอกกรอบ แต่ท่านสามารถเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยวิธีคิดแบบประยุกต์อันเป็นต้นแบบแท้ของพระพุทธศาสนาให้สังคมได้ศึกษาเรียนรู้อยู่เสมอไป

^{๔๔}จังหวัดสุราษฎร์ธานี, เทียวสวนโมกข์ให้ถึงธรรม เทียวถึงธรรมที่สวนโมกข์, (สุราษฎร์ธานี : โรงพิมพ์ บริษัท แปลน โมทิฟ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๓๑.

๒.๒.๒ ช่วงบทบาทรุ่งเรืองของสวนโมกข์

พรรษาที่ ๓๖ (พ.ศ. ๒๕๐๔) ในช่วงพรรษาท่านได้ปาฐกถาธรรมในหัวข้อเรื่อง “ตัวกู-ของกู” เป็นการสอนให้ละความยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทาน ท่านได้เอาศัพท์มาจากภาษาบาลี คำว่า อหังการ ซึ่งแปลว่า การยึดมั่นว่าเป็นเรา มมังการ ซึ่งแปลว่า การยึดมั่นว่าเป็นของเรา แต่ท่านใช้เป็นข้อความสั้นๆว่า ตัวกูและของกู เพื่ออบรมพระภิกษุสามเณรเพราะเมื่อได้เข้าใจธรรมที่ท่านแสดงแล้วจะทำให้คลายจากความยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทาน และได้ร่วมสัมมนาเรื่อง “การศึกษาพระพุทธศาสนาในมหาวิทยาลัย” ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร

พรรษาที่ ๓๗ (พ.ศ. ๒๕๐๕) ท่านได้สร้างโรงมหรสพทางวิญญาน เพื่อเป็นเครื่องมือผลิตสื่อช่วยสอนอันเป็นกลยุทธ์ในการนำพุทธศาสนิกชนให้ศึกษาธรรม และสามารถตีความหมายด้วยตนเองเมื่อมองเห็นภาพที่วาดอยู่ และมีโรงปั้นเพื่อปั้นภาพพุทธประวัติยุคก่อนมีพระพุทธรูปท่านใช้สัญลักษณ์แทนเช่นรูป ดอกบัว หมายถึง การประสูติ ต้นโพธิ์ หมายถึง การตรัสรู้ ซึ่งภาพเหล่านั้นท่านได้ถ่ายภาพที่ประเทศอินเดียแล้วนำมาเผยแพร่ที่สวนโมกข์

พรรษาที่ ๓๘ (พ.ศ. ๒๕๐๖) ท่านได้อภิปรายแบบธรรมสภาจกฉา กับหม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช ครั้งแรกในหัวข้อ “การทำงาน คือ การปฏิบัติธรรม” ซึ่งท่านได้มองกว้างออกไปจากเดิมที่ว่าการนั่งวิปัสสนาด้วยการนั่งหลับตาเพียงอย่างเดียว นั้น ผู้ปฏิบัติได้ประโยชน์ในระดับหนึ่งของการปฏิบัติ แต่การทำงาน คือ การปฏิบัติธรรมในความหมายของท่านจะต้องปฏิบัติโดยสุจริตซึ่งเป็นหน้าที่ของคนทุกคนที่ต้องประกอบอาชีพ แต่จิตใจต้องไม่ประกอบไปด้วย โลภะ โทสะ โมหะ จึงทำให้เป็นสุขเพราะเป็นการปฏิบัติธรรมตามหน้าที่อย่างถูกต้องแล้ว

พรรษาที่ ๓๙ (พ.ศ. ๒๕๐๗) ท่านได้อภิปรายแบบธรรมสภาจกฉา ที่กลายเป็นวิวาทะ กับหม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช ครั้งที่ ๒ ในหัวข้อ “การทำงานด้วยจิตว่าง” โดยท่านให้ความหมายคำว่าว่างนั้น มิใช่ว่างจากหน้าที่การงานแต่ว่างจาก ราคะ โทสะ โมหะ ปราศจากความยึดมั่นถือมั่นในตัวกู-ของกู เพื่อให้ตนเองละความเห็นแก่ตัวลงและครั้งสุดท้ายที่หอประชุมคุรุสภา ในวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๗

พรรษาที่ ๔๐ (พ.ศ. ๒๕๐๘) ท่านได้ปาฐกถาธรรมเรื่อง “สิ่งที่เรายังเข้าใจผิดกันอยู่” ที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย กรุงเทพมหานคร ในวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๐๘ และได้ปาฐกถาธรรมเรื่อง “การส่งเสริมจริยธรรมแก่เด็กวัยรุ่น” ในที่ประชุมสามัญประจำปี ที่คุรุสภา ในวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๐๘ และหนังสือเรื่อง “แก่นพุทธศาสตร์” ซึ่งเรียบเรียงจากปาฐกถาธรรม ณ โรงพยาบาลศิริราชเมื่อปี ๒๕๐๔ – ๒๕๐๕ ได้รับยกย่องจากองค์การยูเนสโก ให้เป็นหนังสือดีเด่น ประจำปี ๒๕๐๘

พรรษาที่ ๔๑ (พ.ศ. ๒๕๐๙) ท่านได้เริ่มมีวันล้ออายุ (งานวันคล้ายวันเกิด) โดยท่านจะแสดงธรรมะและเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ที่มีร่วมฟังได้ถามข้อที่สงสัยในเรื่องราวที่ท่านแสดง รวมไปถึงการที่ท่านถูกโจมตีและกล่าวหาด้วยวิธีต่างๆ ครั้งแรกในวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๐๙ และปาฐกถาเรื่อง “สิ่งที่เรายังสนใจกันน้อยเกินไป” ในที่ประชุมขององค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก ณ พุทธสถานเชียงใหม่ ในวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๙ และปาฐกถาธรรมเรื่อง “ผีหัวเราะมนุษย์” แก่ผู้ร่วมประชุมยุวพุทธิกสมาคมทั่วประเทศครั้งที่ ๑๐^{๙๙}

พรรษาที่ ๔๒ (พ.ศ. ๒๕๑๐) ท่านได้เป็นประธานอบรมพระธรรมทูตรุ่นแรกที่จะไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ และปาฐกถาเรื่อง “คริสต์ธรรม - พุทธธรรม” ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบหลักธรรมนำมาประยุกต์ให้เป็นไปในแนวทางเดียวกัน คือ การทำความเข้าใจกันระหว่างศาสนา ที่วิทยาลัยพระคริสตธรรมเชียงใหม่ และในพรรษาได้เริ่มบรรยายชุด “ธรรมปาฏิโมกข์” แก่พระภิกษุสามเณรภายในสวนโมกข์ และได้กระทำต่อเนื่องทุกพรรษาจนถึง พ.ศ. ๒๕๑๔

พรรษาที่ ๔๓ (พ.ศ. ๒๕๑๑) ท่านเป็นประธานในการประชุมสมาคมพุทธศาสนาทั่วประเทศครั้งที่ ๑๖ ณ ค่ายลูกเสือธรรมบุตรซึ่งอยู่ติดกับสวนโมกข์ ในวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๑๑ และพระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์ (วงศ์ ลัดพลี) ซึ่งเป็นสหายในธรรมของท่านถึงแก่อนิจกรรมในวันที่ ๑๙ เมษายน ๒๕๑๑ และได้ตั้งกองทุนชื่อ “ทุนพระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์” เพื่อนำดอกผลไปใช้ในกิจการของธรรมทานมูลนิธิ และท่านจึงได้เริ่มโครงการพิมพ์หนังสือชุดธรรมโฆษณ^{๑๐๐}

พรรษาที่ ๔๔ (พ.ศ. ๒๕๑๒) ท่านได้บรรยายชุด “บรมธรรม” ซึ่งเป็นธรรมที่ประกอบการบรรยายประจำวันเสาร์ภาคมาฆบูชาและวิสาขบูชา อบรมพระนิสิตภาคฤดูร้อนที่ประจำอยู่ในสวนโมกข์ และในพรรษาบรรยายชุด “สุญญตาปริตรสน” คือ ภาวะของจิตว่างอันจะเป็นเส้นทางสายพระอรหันต์เพื่อขึ้นโลกุตระธรรม แต่สามารถนำมาฝึกฝนให้บรรลุในฝ่ายคฤหัสถ์ได้ คือ ทำให้จิตเปี่ยมไปด้วยความสะอาด สว่าง สงบ

พรรษาที่ ๔๕ (พ.ศ. ๒๕๑๓) ท่านได้บรรยายชุด “ฉราวาสธรรม” ซึ่งเป็นหลักธรรมของผู้ครองเรือนที่จะต้องปฏิบัติอย่างจริงจัง จึงทำให้เกิดความสามัคคีในครอบครัวและครอบครัวมั่นคงยั่งยืนได้นั้นต้องประกอบด้วย หลักธรรม ๔ อย่าง คือ สัจจะ ความจริงใจต่อกัน ทมะ ความรู้จักข่มใจของตนเอง ขันติ ความอดทน จาคะ รู้จักเสียสละซึ่งกันและกัน หัวข้อธรรมในเรื่องนี้ได้บรรยายแก่พระนิสิตภาคฤดูร้อน

^{๙๙}พระประชา ปสนุนธมฺโม, เล่าไว้เมื่อวัยสนทยา, หน้า ๓๐๔.

^{๑๐๐}จังหวัดสุราษฎร์ธานี, เทียวสวนโมกข์ให้ถึงธรรม เทียวถึงธรรมที่สวนโมกข์, หน้า ๓๑.

พรรษาที่ ๔๖ (พ.ศ. ๒๕๑๔) ท่านได้เริ่มบรรยายธรรมประจำวันเสาร์โดยจะปรับเปลี่ยนหัวข้อธรรมให้สอดคล้องกับคนที่มาฟัง ถ้าเป็นพุทธศาสนิกชนทั่วไปจะบรรยายหลักธรรมอันลุ่มลึกขึ้น แต่ถ้าเป็นนักเรียนนักศึกษาจะเน้นเรื่องศีลธรรมเป็นหลัก และในปีนั้นได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ที่ พระเทพวิสุทธิเมธี และได้เขียนชี้แจงเกี่ยวกับเรื่องปฏิจางมฺพบาท เพื่อให้มีความเข้าใจตรงกัน ว่าเป็นเรื่องของการเกิดทุกข์และความดับทุกข์ อันเป็นตัวแทนของพระพุทธศาสนาเพราะพระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องของความทุกข์โดยตรง^{๑๑}

พรรษาที่ ๔๗ (พ.ศ. ๒๕๑๕) ท่านได้บรรยายชุด “แก่นพุทธศาสตร์” ซึ่งว่าด้วยแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา ที่โรงพยาบาลศิริราช และบรรยายชุด “สอนพุทธศาสนาผ่านคัมภีร์ไบเบิล” เพื่อต้องการแสดงให้เห็นว่าคำสอนของพระเจ้านั้นให้ละอัตตา ละความเห็นแก่ตัวเพื่อต้องการสร้างโลกนี้ให้มีความสงบเย็น และได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมาอุโบสถวัดธารน้ำไหลบนยอดเขาพุทธทองในปี ๒๕๑๕

พรรษาที่ ๔๘ (พ.ศ. ๒๕๑๖) ท่านได้บรรยายเรื่อง “มหาวิทยาลัยกับความรู้เรื่องจิต” แก่อาจารย์และคณะแพทย์ศาสตร์จากมหาวิทยาลัยมหิดล ที่มาสวนโมกข์ในวันที่ ๓๐ สิงหาคม ๒๕๑๖ และเขียนบทความขนาดยาวเรื่อง “สมเด็จพระสังฆราชในความรู้สึกลึกซึ้งของข้าพเจ้า” ตามคำนิมนต์ของ พระคุณพาคสุวณฺห์ (ปิ่นทนต์ ปัทมสถาน) ข้าราชการตุลาการ เพื่อพิมพ์ในหนังสือครบรอบ ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวรเถร) และบรรยายเรื่อง “ประชาธิปไตยแบบสังคมนิยม” ในสวนโมกข์วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๖ และท่านได้อาพาธในขณะที่บรรยายธรรม ได้เข้ารับการรักษาคณะที่โรงพยาบาลศิริราช ในเดือนธันวาคม ๒๕๑๖

พรรษาที่ ๔๙ (พ.ศ. ๒๕๑๗) ท่านได้บรรยายเรื่อง “มหิดลธรรม” แก่พระนิสิตภาคฤดูร้อน และบรรยายเรื่อง “สังคมนิยมตามหลักแห่งพระศาสนา” เป็นการเน้นเรื่องเกี่ยวกับหลักระบบศีลธรรม มีธรรมคอยกำกับตลอดเวลา ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจ เพราะเชื่อว่าถ้าคนมีศีลธรรมปัญหาเศรษฐกิจจะแก้ไขได้เอง เป็นเรื่องเสรีภาพเช่นเดียวกันแต่ไม่ใช่เสรีภาพทางชนชั้น หากเป็นเสรีภาพที่ปกครองโดยการตกอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลส

พรรษาที่ ๕๐ (พ.ศ. ๒๕๑๘) ท่านได้จัดพิมพ์หนังสือเสนอแนวคิดเรื่อง “ธรรมมิกสังคมนิยม” เป็นการนำเสนอทางออกให้แก่สังคมซึ่งเป็นช่วงที่มีความขัดแย้งรุนแรงระหว่างฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวาในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ และบรรยายชุดโมกข์ธรรมประยุตต์ สำหรับพระนักศึกษาภาคฤดูร้อน และบรรยายเรื่อง “พระพุทธเจ้ามีอุดมคติเป็นสังคมนิยม” และบรรยายเรื่อง “สังคมนิยมที่ช่วยโลกได้” ในวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๑๘

^{๑๑} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคผลงาน, หน้า ๗๑.

พรรษาที่ ๕๑ (พ.ศ. ๒๕๑๙) และพรรษาที่ ๕๒ (พ.ศ. ๒๕๒๐) ตลอดถึง พรรษาที่ ๕๓ (พ.ศ. ๒๕๒๑) ท่านได้พิมพ์หนังสือเรื่องปฏิกิจสมุปาทจากพระโฆษฐ์ เป็นการแปลพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีเพื่อให้มีความหมายที่เข้าใจง่ายในยุคปัจจุบันในครั้งแรกนั้นโดยมีผู้คอยช่วยเหลือคือ พระมหาสำเร็จ สุทฺธวาสี ซึ่งเป็นพระภิกษุวัดสวนโมกขพลารามผู้ตั้งใจมาปฏิบัติธรรมและช่วยงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สวนโมกข์ได้ช่วยตรวจสอบจนจบ และเริ่มปาฐกถาธรรมทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยทุกวันอาทิตย์ที่ ๓ ของเดือน^{๔๔}

พรรษาที่ ๕๔ (พ.ศ. ๒๕๒๒) ท่านได้บรรยายชุด “ใจความแห่งคริสตธรรมเท่าที่พุทธบริษัทควรทราบ” ซึ่งท่านได้อธิบายว่าในพระพุทธศาสนามีพระเจ้าเหมือนกันเพียงแต่ไม่เรียกว่า Good แต่เรียกธรรม (ธรรมชาติ) พระเจ้าของชาวคริสต์ คือ กฎสูงสุดของธรรมชาติโดยการตีความว่าพระเจ้าตรัสมิให้อาדםรับประทานผลไม้ต้องห้าม ถ้าขึ้นรับประทานจะต้องตาย คำว่า ตาย เป็นภาษาธรรม หมายถึง ตายทางวิญญาณ และได้รับปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พรรษาที่ ๕๕ (พ.ศ. ๒๕๒๓) และพรรษาที่ ๕๖ (พ.ศ. ๒๕๒๔) ตลอดถึง พรรษาที่ ๕๗ (พ.ศ. ๒๕๒๕) สวนโมกข์ครบ ๕๐ ปี ท่านได้พิมพ์แถลงการณ์ ๕๐ ปีสวนโมกข์ และยังได้พิมพ์หนังสือชุดกฐินปฏิบัติของพุทธบริษัทในวันวิสาขบูชา และได้นำพระประธานที่ปั้นโดยพระทองสุข ทุมวโร นำมาประดิษฐานที่บนอุโบสถวัดธารน้ำไหลบนเขาพุทธทองเมื่อสวนโมกข์มีอายุครบ ๕๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๕๒๕

พรรษาที่ ๕๘ (พ.ศ. ๒๕๒๖) และพรรษาที่ ๕๙ (พ.ศ. ๒๕๒๗) ท่านได้พิมพ์อริยสัจจากพระโฆษฐ์ฉบับสมบูรณ์ เพื่อเป็นการง่ายและเหมาะสมสำหรับการปฏิบัติให้สมกับข้อที่ว่าอริยสัจเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เป็นที่รวบรวมแห่งพระพุทธรวจนะทั้งปวง พระองค์ทรงประสงค์ให้ช่วยกันเผยแผ่เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชนทั้งเทวดาและมนุษย์ และได้รับคัดเลือกจากทางราชการในฐานะบุคคลผู้ทำประโยชน์ในฝ่ายบรรพชิตในโอกาสสมโภชกรุงเทพมหานครครบรอบ ๒๐๐ ปี

พรรษาที่ ๖๐ (พ.ศ. ๒๕๒๘) ท่านได้อาพาธค่อนข้างหนักตั้งแต่ต้นปี แต่ไม่ละทิ้งเรื่องการแสดงธรรม และได้รับปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาอักษรศาสตร์ (ศาสนาและปรัชญา) จากมหาวิทยาลัยศิลปากร และได้รับปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาศึกษาศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยรามคำแหง และได้ซื้อที่ดินหน้าเขาน้ำร้อนประมาณ ๒๐ ไร่เพื่อสร้างสวนโมกข์นานาชาติ เพราะที่ดินแปลงนี้ได้ประกาศขายมาช้านานแล้วแต่ไม่มีคนซื้อ เนื่องจากที่ดินทำประโยชน์ไม่คุ้มค่าในการลงทุน เจ้าของที่ดินได้ปลูกมะพร้าวแต่ไม่ค่อยเจริญงอกงามเพราะ

^{๔๔} พระประชา ปสนุนธมโม, เล่าไว้เมื่อวัยสนทยา, หน้า ๗๐๗.

มีน้ำพุร้อนไหลบ่าทั่วไปและน้ำร้อนนั้นเป็นน้ำเค็มด้วย ซึ่งท่านปัญญานันทะได้ช่วยเหลือหาเงินซื้อที่เพิ่มขึ้นอีกประมาณ ๑ ล้านบาท

พรรษาที่ ๖๑ (พ.ศ. ๒๕๒๕) ท่านได้เริ่มบรรยายธรรมกับชาวต่างชาติที่มาอบรมเรื่องอานาปานสติอย่างเป็นกิจจะลักษณะและเป็นระบบโดยมีพระภิกษุชาวอเมริกัน ชื่อ สันติกโร เป็นผู้แปลภาษาเพื่อให้เข้าใจภาษาที่ถูกต้อง และท่านได้รับการถวายปริญญาคุณวุฒิปันติกิตติมศักดิ์ สาขาปรัชญา จากมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ และท่านได้จัดให้มีกิจกรรมธรรมสมโภชน์สังฆาร โดยมีการแสดงพระธรรมเทศนาออกอากาศสดทางสถานีโทรทัศน์และวิทยุในวันคล้ายวันเกิด^๙

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ช่วงบอบบาทรุ่งเรืองของสวนโมกข์ วิเคราะห์ได้ว่า ท่านได้เขียนบทความและหนังสือรวมทั้งการปาฐกถาธรรมออกเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งมีเรื่องเด่นๆ เช่น ตัวกู-ของกู การทำงาน คือ การปฏิบัติธรรมการทำงานด้วยจิตว่าง แก่นพุทธศาสตร์ ธรรมมิกสังคมนิยม ปฏิจัมมูปาทจากพระโอรส หนังสือและบทความดังกล่าวล้วนแล้วแต่มีจุดเด่นอันเป็นอัตลักษณ์ของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ซึ่งมีความคลุ่มลิกแหลมคมในการเขียน ถ้าอ่านหนังสือพุทธทาสภิกขุโดยไม่ละเอียดและไม่ตีความแล้วเป็นการยากที่จะเข้าใจ โดยเฉพาะผู้ที่ป็นนักคตินักปราชญ์ ที่เป็นฆราวาสที่ไม่ประพฤติปฏิบัติธรรมอย่างจริงจังและไม่เข้าใจเรื่องวิปัสสนากัมมัฏฐานยังเป็นการยากเข้าไปอีก เช่นเดียวกับหม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช ซึ่งเป็นนักคตินักปราชญ์ทางโลกไม่เข้าใจคำพูดของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ที่ว่าการทำงานด้วยจิตว่าง กลายเป็นวิวาทะระหว่างนักปราชญ์ทางโลกซึ่งเป็นผู้ไม่ปฏิบัติธรรมกับนักปราชญ์ทางธรรมซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติธรรมอันคลุ่มลิกผลงานด้านต่างๆ ของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ทุกเรื่องล้วนแล้วเป็นหลักคำสอนที่เป็นเนื้อแท้ของพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น และจากบอบบาทการเผยแผ่ธรรมดังกล่าวท่านได้รับการยกย่องเชิดชูเกียรติจากสถาบันการศึกษาต่างๆ จำนวนมากโดยการถวายปริญญาคุณวุฒิปันติกิตติมศักดิ์ดังกล่าวแล้วข้างต้น

สรุปได้ว่า ประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ในระยะกลางเป็นการพัฒนารูปแบบต่อเนื่องจากระยะต้นแต่จะเน้นเขียนหนังสือมากยิ่งขึ้น เน้นการปฏิบัติธรรมที่เป็นการให้รู้จักมองตนเองโดยปราศจากความโลภ โกรธ หลงเป็นผลให้การทำงานประกอบด้วยความว่าง โดยเป็นการปฏิบัติธรรมตามหน้าที่ให้เป็นไปตามหลักแห่งธรรมมิกสังคมนิยม และรู้เท่าทันความเกิดดับของจิตที่เป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์ตามกระแสของปฏิจัมมูปาทเป็นลำดับไป

^๙เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๓.

บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)
 ระยะกลาง สามารถสรุปดังนี้

ช่วงระยะกลาง (พ.ศ.)	ชื่อหนังสือ/หัวข้อธรรมที่สำคัญ	สถานที่เขียน/แสดง
พ.ศ. ๒๔๘๘	พุทธธรรมกับสันติภาพ	กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๔๙๐	สูตรของเว่ยหล่าง	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๔๙๒	ขยายความภูเขาแห่งวิถิปุทธธรรม	กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๔๙๓	ข้อคิดในปัจจุบันเกี่ยวกับพุทธธรรม	กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๕๐๓	การทำงานด้วยจิตว่าง	กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๕๑๕	แก่นพุทธศาสตร์	กรุงเทพมหานคร
พ.ศ. ๒๕๑๘	ปฏิจสมเด็จพระโอยฐ์	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๔๓	อริยสัจจากพระโอยฐ์ฉบับสมบูรณ์	สวนโมกข์ (ไชยา)

๒.๓ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะปลาย (ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๓๐ – ๒๕๓๖)

จากการวิจัยประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ระยะปลาย (ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๓๐ – ๒๕๓๖) ปรากฏผลจากการวิจัยดังนี้

๒.๓.๑ ช่วงก่อนอาพาธ

พรรษาที่ ๖๒ (พ.ศ. ๒๕๓๐) ท่านได้เขียนหนังสือเรื่อง ภาษาคน - ภาษาธรรม และได้ยกสวนโมกข์นานาชาติที่สร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพระราชกุศล แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบ ในวันที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๓๐ และได้รับการถวายปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิตกิตติมศักดิ์จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ที่ พระธรรมโกศาจารย์^{๒๐}

พรรษาที่ ๖๓ (พ.ศ. ๒๕๓๑) ท่านได้เขียนหนังสือเรื่อง คู่มือการปฏิบัติ อานาปานสติฉบับสมบูรณ์ และเริ่มใช้สวนโมกข์นานาชาติให้เป็นสถานที่ในการอบรมเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ ๕ มกราคม ๒๕๓๑ โดยคณะนักศึกษาศาสนา Religion and Asia Studies ของมหาวิทยาลัย University of Puget Sound รัฐ Washington สหรัฐอเมริกา และได้มีการอบรมให้แก่คนไทย คือ ดันเดียน (๑ - ๑๐) ปลายเดือน (๒๐ - ๓๐) ทั้งนี้รวมไปถึงการใช้อบรมพระภิกษุสามเณรที่จำพรรษาที่สวนโมกข์หรือมาจากสถานที่ต่างๆ ด้วยเช่นกัน และได้กำหนด

^{๒๐} ธรรมปราโมทย์, ตามรอยพุทธทาส ภาคผลงาน, หน้า ๕๘.

วัตถุประสงค์การใช้สวนโมกข์นานาชาติครั้งนี้ คือ ๑. ใช้เป็นสถานที่อบรมสมาธิภาวนาแก่ชาวไทย และนานาชาติ ๒. ใช้เป็นสถานที่ทำความเข้าใจระหว่างศาสนา ๓. ใช้เป็นที่ฝึกหัดทั้งพระและฆราวาส ให้มีความสามารถในการอบรมสั่งสอนเผยแผ่ธรรม

พรรษาที่ ๖๔ (พ.ศ. ๒๕๓๒) ท่านได้เขียนหนังสือเรื่องธรรมกับล้ออายุ เป็นการอธิบายธรรมตั้งแต่ท่านเริ่มก่อตั้งสวนโมกข์และได้รับการวิพากษ์วิจารณ์กล่าวหามากมาย โดยการยกตัวอย่างการเผยแผ่ธรรมของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ได้กระทำตลอดชีวิตถึงแม้จะถูกต่อต้านจากผู้คนของแต่ละวรรณะก็ตาม และได้รับการถวายปริญญาการศึกษาคุณวุฒิปันติกิตติมศักดิ์ สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ช่วงก่อนอาพาธ วิเคราะห์ได้ว่า ท่านได้ยกสวนโมกข์นานาชาติที่สร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ให้เป็นสถานที่ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา แก่ชาวต่างชาติและชาวไทย เป็นสถานที่ทำความเข้าใจระหว่างศาสนาด้วยกัน และเป็นที่ฝึกพระภิกษุสามเณรพร้อมกับฆราวาสให้มีความสามารถในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นการมองการณ์ไกล เพราะเมื่อบุคคลเหล่านี้ฝึกอบรมสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ถ้าเป็นพระภิกษุและฆราวาสต่างชาติจะกลับไปยังประเทศของตน ด้วยการอบรมสั่งสอนหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ให้ศาสนิกของตนได้เข้าใจ ส่วนพระภิกษุสามเณรและฆราวาสที่เป็นคนไทยกลับไปยังภูมิลำเนาของตนด้วยการอบรมสั่งสอนหลักธรรมให้พุทธศาสนิกชนเช่นกัน ดังนั้นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) นอกจากการเผยแผ่ด้วยตัวของท่านเองแล้วยังสร้างเครือข่ายเพื่อเป็นฐานในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งระดับประเทศและนานาชาติ ด้วยการดึงคนมาศึกษาธรรมและอุปสมบทที่สวนโมกข์ เมื่อมีความสามารถอบรมสั่งสอนได้จึงขยายกลับไปอบรมสั่งสอนตามภูมิลำเนาของตนต่อไป

๒.๓.๒ ช่วงบั้นปลายชีวิต

พรรษาที่ ๖๕ (พ.ศ. ๒๕๓๓) - พรรษาที่ ๖๗ (พ.ศ. ๒๕๓๖) ท่านได้บรรยายธรรมประจำวันเสาร์ ซึ่งจะมีการแบ่งเป็นภาคของการเทศนาดังนี้ ภาควิสาขบูชา ภาคมาฆบูชา ภาคอาสาฬหบูชา และแบ่งชุดในการเทศนา เช่น ชุดอบรมคณะผู้ปฏิบัติธรรมสมาธิภาวนา ชุดการดำเนินชีวิตของคนในมัชฌิมวัย ชุดธรรมะที่ต้องรู้คู่ชีวิต รวมทั้งชุดของการประมวลธรรมทั้งหมด คือ ประมวลรูปแบบแห่งสากลพรหมจรรย์ และกรุสภาก็ได้ประกาศยกย่องเชิดชูเกียรติคุณพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ว่าเป็นผู้ทำคุณประโยชน์อย่างสูงยิ่งต่อการศึกษาของชาติ เนื่องในโอกาสที่กระทรวงศึกษาธิการครบรอบ ๑๐๐ ปี และในปีเดียวกันนี้ได้รับการถวายปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และท่านมรณภาพในปีนั้น

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มรณภาพเมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๖๖ เวลา ๑๑.๒๐ นาฬิกา ณ สวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สิริอายุรวม ๘๗ ปี ๖๗ พรรษา ก่อนมรณภาพ เมื่อวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๖๖ ท่านได้ทำพินัยกรรมเพื่อให้เป็นไปตามพระธรรมวินัย ในเรื่องการจัดการศพให้เป็นธรรมคาที่สุด คือ^{๒๐}

๑. ให้พระครูปลัดศิลาวัฒน์ (โพธิ์ จนฺทสโร) เป็นผู้จัดการศพ

๒. ให้ละเว้นการขอพระราชทานโกศ และทำพิธีอย่างอื่นนอกจากที่กำหนดไว้ในพินัยกรรม

๓. ให้เก็บศพในโลง ปิดมิดชิด ละเว้นการเปิดดู ละเว้นพิธีรดน้ำศพ ละเว้นการฉีกยาศพ ละเว้นพิธีสวดศพ

๔. ให้เผาศพในบริเวณเขาพุทธทอง โดยปักเสาสี่มุมและคาดผ้าขาวเป็นพาดานเท่านั้น มิให้สร้างเป็นลักษณะอื่นยิ่งไปกว่านี้ กระดูกทั้งหมดให้นำไปเก็บไว้ในที่ที่ทำไว้ในศาลาธรรมโฆษณ์แห่งเดียว และเทซีเมนต์ทับ สำหรับถ้ำนั้นให้แบ่งเป็นสามส่วน ส่วนที่หนึ่งให้นำไปโปรยที่ช่องอ่างทอง อำเภอเกาะสมุย จังหวัดสุราษฎร์ธานี ส่วนที่สองให้นำไปโปรยที่ต้นน้ำตาปี (เขาสก) อำเภอพนม จังหวัดสุราษฎร์ธานี ส่วนที่สามให้นำไปไว้บนภูเขาประสงค์ อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

๕. ให้จัดการศพของข้าพเจ้าตามที่ได้สั่งไว้ในพินัยกรรมนี้ มิให้จัดการอย่างอื่นนอกเหนือจากที่กล่าวมานี้

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ช่วงบั้นปลายชีวิตวิเคราะห์ได้ว่า ท่านต้องการเน้นในเรื่องการปฏิบัติสมาธิภาวนา คือ อานาปานสติเพราะได้มีการบรรยายอย่างต่อเนื่องในการอบรมให้กับพระภิกษุสามเณรและประชาชนทั่วไป โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อต้องการส่งเสริมการปฏิบัติธรรม อันเป็นแนวทางในการบำเพ็ญความเพียรทางด้านจิตใจซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต การบรรยายจึงมีความลึกซึ้งขึ้นตามลำดับเพราะต้องการพัฒนาระดับความคิดและสติปัญญาของผู้ฟัง ท่านจึงได้กำหนดวันและเวลาในการบรรยายธรรมไว้อย่างชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นวันสำคัญในทางพระพุทธศาสนาหรือในช่วงของเทศกาลต่างๆ การบรรยายธรรมของท่านแต่ละครั้งจะนำหัวข้อธรรมมาแสดงให้เหมาะสมกับสังคมปัจจุบันบางหัวข้อธรรมจะเน้นการบรรยายระดับศีลธรรมบ้าง ระดับปรมัตถธรรมบ้างโดยมิได้ขาด การบรรยายธรรมของท่านนั้นจึงเหมาะสมกับคนฟังทุกๆ กลุ่มจึงทำให้ผู้ที่มาฟังได้เข้าใจธรรมมากขึ้น

^{๒๐}พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ฝากไว้, (นนทบุรี : กองทุนปัญญานันทธรรม ศูนย์สืบอายุพระพุทธศาสนา วัดชลประทานรังสฤษฎ์ อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี, ๒๕๖๘), หน้า ๔- ๖.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มรณภาพไปแล้วแต่ท่านยังได้ฝากมรดกทางวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาไว้ให้เป็นแนวคิดที่เต็มไปด้วยปริสนาธรรมเพื่อให้คนได้ศึกษารวมทั้งพระภิกษุสามเณรได้เอาเป็นแบบอย่าง โดยให้วันพระราชทานโกศและการพระราชทานเพลิงศพ ให้เผาศพบริเวณยอดเขาพุทธรทอง โดยปักเสาสี่มุมและคาดผ้าขาวเป็นพาดาน เมื่อเผาศพเสร็จเรียบร้อยแล้วโดยแบ่งออกเป็นสามส่วน เอาไปโปรยช่องอ่างทอง เขาสก และบนภูเขา ประสงค์ การกระทำกับศพของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ดังกล่าวล้วนแล้วแต่เป็นการเผยแผ่หลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาอีกแบบหนึ่งที่เต็มไปด้วยปริสนาธรรมให้คนได้ศึกษา

หลักการที่พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้เขียนไว้ในพินัยกรรม สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ท่านต้องการให้การจัดงานศพอย่างธรรมดาเรียบง่ายที่สุด และเป็นไปตามธรรมเนียมประเพณีโบราณของสังคมไทย ดังที่ เมตตา พานิช ได้กล่าวไว้ว่า การเผาศพที่กำหนดในพิธีกรรมที่ขอให้เผาศพบนยอดเขาพุทธรทองนั้น เพื่อต้องการความเรียบง่ายสิ้นเปลืองน้อยที่สุด ดังตัวอย่างเมื่อระยะ ๖๐ ปีที่ผ่านมาแล้วมีศพของท่านธรรมปาละ ซึ่งเป็นนักฟื้นฟูพระพุทธศาสนาชาวศรีลังกาได้ทำศพแบบง่ายๆ โดยปักเสาสี่มุมและคาดผ้าขาวเป็นพาดานซึ่งเรียกว่า สามสร้าง และยังมีศพของท่านมหาตมะคานธีซึ่งได้กระทำอย่างนี้เช่นเดียวกัน ส่วนกระดูกของท่านทั้งหมดให้นำไปเก็บไว้ในที่ศาลาธรรมโฆษณ์เพียงแห่งเดียวและให้เทซีเมนต์ทับพร้อมกับมีแผ่นป้ายหินอ่อนสีดำ สลักอักษรภาษาไทย ซึ่งระบุวัน เดือน ปี ที่ท่านเกิด อุปสมบท และวันมรณภาพ เพราะว่าท่านนึกถึงวันข้างหน้าซึ่งสวนโมกขพลารามแห่งนี้อาจเปลี่ยนแปลงไปตามหลักภูมิศาสตร์ อาจจะมีคนมาขุดพบก็จะได้ว่าพระพุทธศาสนาได้เคยมีเสาหลักที่มีนามว่า พุทธทาสภิกขุ และรู้ว่าที่นี่ คือ วัดก็จะได้สร้างสถูปหรือเจดีย์เพื่อเป็นอนุสรณ์ต่อไป^{๒๒}

ส่วนการลอยอังคารที่ช่องอ่างทอง ซึ่งอยู่ที่ อำเภอเกาะสมุย จังหวัดสุราษฎร์ธานีนั้น พระภิกษุโพธิคุณเจ้าอาวาสวัดสวนโมกขพลาราม ได้กล่าวไว้ว่า ท่านอาจารย์พุทธทาสได้สนใจในอารยธรรมของอาณาจักรศรีวิชัยมาโดยตลอด และมีความเชื่อมั่นว่าช่องอ่างทองได้เป็นเส้นทางสู่อารยธรรมดังกล่าวรวมทั้งพระพุทธศาสนาด้วย และช่องอ่างทองเป็นเส้นทางเดินเรือที่สำคัญในสมัยโบราณ เป็นแหล่งทรัพยากรทางทะเลที่อุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำตามธรรมชาติปลาจะไปวางไข่ที่นั่น และยังมีแหล่งปะการังพร้อมด้วยสาหร่ายซึ่งเป็นระบบนิเวศน์ทางทะเลที่สำคัญที่สุดของจังหวัดสุราษฎร์ธานี การโปรยเถ้าอังคารที่เขาประสงค์ซึ่งอยู่ที่อำเภอท่าชนะ จังหวัดสุราษฎร์ธานีนั้น สืบเนื่องมาจากเขาประสงค์เป็นสุสานบรรพบุรุษของตระกูลพานิช ทั้งกระดูกของโยมบิดาและมารดาของท่านได้นำมาไว้ที่นี่ อังคารของท่านเองจึงประสงค์จะนำมาไว้ที่นี่เช่นเดียวกัน เพราะต้องการความเรียบง่ายไม่ต้องไปเสียสตาภสร้างเจดีย์ให้

^{๒๒} สัมภาษณ์ เมตตา พานิช, ประธานกรรมการธรรมทานมูลนิธิ, ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๕.

ยุ่งยากและสิ้นเปลือง เอาภูเขาทั้งลูกนั้นเป็นเจดีย์เพราะภูเขาสามารถมองเห็นได้แต่ไกลๆ ทำให้ได้เป็นเครื่องระลึกถึงกัน การลอยอังคารที่ต้นแม่น้ำตาปี (เขาสก) อำเภอพนม จังหวัดสุราษฎร์ธานี เพราะสถานที่แห่งนี้เป็นสถานที่เดินเรือของคนโบราณ พ่อค้าแพและโหนดับรรทุกเรือกำปั่นขึ้นที่อำเภอไชยา และลงเรือเล็กไปตามแม่น้ำตาปี ขึ้นตำบลเขาสกแล้วชี้ช้างไปอำเภอตะกั่วป่าแล้วเดินทางไปสู่ประเทศอินเดีย แม่น้ำตาปีถือว่าเป็นแม่น้ำสายสำคัญของจังหวัดสุราษฎร์ธานี^{๒๓}

จากประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่ามีผลงานที่เกิดจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทั้งที่มีการจัดพิมพ์ออกเป็นประเภทงานเขียนและแปลจากภาษาต่างประเทศรวมอยู่ในชุดธรรมโฆษณ์ เช่น พุทธประวัติจากพระโฆษฐ์ ปฏิจัมมุปบาทจากพระโฆษฐ์ อริยสัจจากพระโฆษฐ์ ขุมทรัพย์จากพระโฆษฐ์ สูตรของเว่ยหล่าง - ฮวงโป พุทธประวัติฉบับแปลจาก Gospel of Buddha ส่วนที่เป็นคำบรรยายก็มีมาก รวบรวมพิมพ์เป็นเล่มหนังสือขนาดใหญ่ เรียกว่า ชุดธรรมโฆษณ์ เช่น บรมธรรมอิทัปปัจจยตา สันตัสเสตัพพธรรม โอसारัตัพพธรรม ลอยประทุม หมุนล้อธรรมจักร ขุมนุมธรรมโฆษณ์นี้รวบรวมคำสอนที่มีอยู่ทั้งหมด หากพิมพ์เสร็จเป็นหนังสือจะมีเป็นจำนวนไม่ต่ำกว่าร้อยเล่ม การบรรยายธรรม ตั้งแต่เริ่มต้นตั้งสวนโมกข์มานั้น ท่านแสดงเป็นประจำในทุกวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา และยังบรรยายธรรมตามคำอาราธนาของทางราชการ สมาคมชมรมต่างๆ ทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด พอถึงวัย ๖๐ ปี ท่านปวารณาขอหยุดรับนิมนต์ออกนอกสวนโมกข์ ด้วยปรารถนาว่าชราแล้ว แต่ท่านยังพอมีเรี่ยวแรงจึงขอเผยแผ่ธรรม ณ ที่สวนโมกข์ บรรดาศิษยานุศิษย์ทั้งหลายเมื่อทราบการปวารณาของท่านจึงมาฟังธรรมะตลอดอายุของท่าน^{๒๔}

ส่วนงานที่เกี่ยวกับการสั่งสอนธรรมะ ที่แปลกใหม่ที่แตกต่างไปจากแนวคิดดั้งเดิมอาจกล่าวได้ว่า ในประเทศไทยของเรานั้น มีการเรียนรู้หลักธรรมกันเฉพาะเพียง ๓ ตา คือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตา ท่านได้พัฒนาความรู้ในเรื่องสภาวะธรรม ที่ใช้คำว่า ตา ออกไปถึง ๕ ตา คือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตา ธรรมัญญิตตา ธรรมนิยามตา อิทัปปัจจยตา สุญญตา ตถตา และอดัมมยตา พอสรุปความได้ว่า เมื่อพุทธบริษัทปฏิบัติจนเข้าถึงแก่นแท้ของพระรัตนตรัย (พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์) องค์จริง จนสภาวะจิตถึงความบริสุทธิ์ สะอาด สว่าง สงบแล้ว ทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งในไตรสิกขา (ศีล สมาธิ ปัญญา) ทำให้เกิดสภาวะทางปัญญารู้แจ้งในไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ความเป็นอนิจจัง เห็นว่าทุกสิ่งเปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อยไปไม่เที่ยงแท้

^{๒๓} สัมภาษณ์ พระภิกษุโพธิคุณ, เจ้าอาวาสวัดสวนโมกขพลาราม, ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๕.

^{๒๔} นายสุนันท์ เพ็ชรพิรุณ, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาปัญญาตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๘๗.

ทุกขตา ความเป็นทุกข์ เห็นความเปลี่ยนแปลงที่อยู่สภาพเดิมไม่ได้ ไม่มีอะไรต่อต้านความเปลี่ยนแปลงนี้ได้ อนัตตา ความเป็นอนัตตา เห็นความไม่มีสิ่งอื่นที่จะมามั่นหมายแห่งความเป็นตัวตนได้และไตรลักษณ์ทำให้เกิดสภาวะปัญญารู้แจ้งส่งผลต่อไปยังเรื่องของธัมมัญญิตตา การตั้งอยู่ตามธรรมดา ธัมมนิยามตา ความเป็นไปตายตัวตามกฎเกณฑ์ของธรรมดา อิทัปปัจจยตา ความอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น สุนฺณุตตา ความว่างจากการปรุงแต่งจากความหมายแห่งตัวตน ตถตา ความเป็นเช่นนั้นเอง และคำว่า ตถตา นี้ ยังสามารถแยกแยะเป็นคำเรียกออกไปอีก คือคำว่า อวิตถตา ความไม่แปลกไปจากความเป็นอย่างนั้น อนัญญุตตา ความไม่เป็นไปโดยประการอื่นจากความเป็นอย่างนั้นและ ตาสุคทัย คือ อตัมมยตา ความที่ไม่ต้องการสำเร็จมาจากสิ่งนั้น ความที่เอากับสิ่งนั้นไม่ได้อีกต่อไป ความเข้าใจสภาวะธรรมทั้ง ๔ ตาอย่างลึกซึ้งอย่างแท้จริงแล้ว จะก่อให้เกิดปัญญาอย่างใหญ่หลวงมีสติสัมปชัญญะอย่างสมบูรณ์ ผัสสะอิสระจากทางอายตนะทุกครั้งไป จนอะไรๆ ปรุงแต่งจิตใจเราไม่ได้ มันไม่มีความหมายแห่งบวกลบ เป็นภาวะทางสายกลางอย่างแท้จริง มีปัญญาดำเนินชีวิตไปตามเหตุปัจจัย ใครก็ตามถ้าปฏิบัติมาถึงขั้นนี้ เรียกได้ว่ามาถึงขั้นหลุดพ้น ละได้เด็ดขาดจากสังขารการปรุงแต่งจากอุปาทานความยึดมั่นถือมั่น หมคสิ้นอวิชชาสวะ หมคสิ้นอวิชชาลุสยถึงพระนิพพานเป็นที่สุด^{๒๕} ยังมีหลักธรรมคำสอนอีกเรื่องหนึ่ง ที่ท่านมักเทศนาสั่งสอนบ่อย และในยุคแรกที่ท่านกล่าวออกมา ผู้คนส่วนมากที่ยังไม่เข้าใจมักโจมตีว่า เป็นพระสงฆ์พูดคำหยาบไม่สมควรแก่สมณวิสัย คือ เรื่องตัวกู - ของกู^{๒๖}

คำว่า ตัวกู - ของกู พอสรุปความได้ว่า คือ ความคิดปรุงแต่งขึ้นมาในรูปของกิเลส ในพระบาลีเรียกว่า อหังการ มมังการ คู่กับคำว่า อัตตา และอัตตนิยา อัตตา แปลว่า ตัวตน อัตตนิยา แปลว่า ของตน แต่คำว่า อหังการ มมังการ คำนี้แสดงความหมายรุนแรง แสดงความหมายแก่ตัวตนของตนอยู่ไม่ไหว จึงแสดงออกมาเป็นตัวกูของกูขึ้นมา อหัง แปลว่า เรา ในภาษาบาลีไม่มีคำใช้หลายคำ มีใช้คำเดียวเท่านั้น แต่ในกรณีที่โกรธขึ้นมา มัน คือ กู อหัง คือ กู ถ้าเวลาปกติ อหัง แปลว่า เรา พูดกับพระพุทธเจ้า อหัง คือ ข้าพระพุทธเจ้า ภาษาบาลีเป็นอย่างนี้ มมังการอย่างเดียวกัน ความรู้สึกที่เดือดจัด ถึงกับต้อง แปลว่า ของกู เรื่องอหังการ มมังการ ไม่ใช่ของใหม่ มีอยู่แล้วในบาลี คำว่า อหังการ มมังการ ใช้ได้กับกิเลสประเภทที่ละเอียด คือ ความเคยชินของกิเลสด้วย คำว่ากู ในกรณีของเรา หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นที่เต็มเปี่ยมแล้ว จึงใช้คำว่า กู - ว่าของกู ในที่นี้หมายถึง ความคิดที่ปรุงแต่งขึ้นมาใน

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ, อตัมมยตาถา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๑), หน้า ๓๔ - ๓๕.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๘.

รูปกิเลส ไม่ใช่คำพูดที่ใช้เรียกคำธรรมชา ถ้าไม่เกี่ยวกับความยึดมั่นถือมั่นของกิเลส ไม่เรียกว่า ตัวกูหรือของกู^{๒๗}

ท่านยังได้กล่าวต่อไปอีกว่า เมื่อไรที่พูดว่า ตัวกู - ของกู ขอให้เข้าใจว่า มีความยึดมั่นเต็มที่ จนเป็นความโลภ ความโกรธ ความโง่ ที่เดือดพล่านอยู่ เช่น ถ้าถูกใจ ตัวกูอยากจะได้ เป็นราชา เป็นโลภะขึ้นมา ถ้าไม่ชอบใจ ตัวกู โกรธ คิดร้ายอยากจะทำเสียให้ตาย นี่ตัวกูมันโกรธ ถ้าเป็นความหลง คือ ไม่รู้ว่าเป็นอะไรแน่ ยังสงสัย ยังต้องการ ยังหวังอยู่ เป็นตัวกูที่โง่ที่กำลังเดือดอยู่ด้วยความโง่ ความหลงไม่รู้ ทั้งหมดนี้เป็นความยึดมั่นถือมั่นทั้งนั้น จึงได้โลกได้โกรธ ได้หลง ถ้าพูดว่า ตัวกู - ของกูเพียงเท่านี้ ให้รู้ว่า มีความยึดมั่นถือมั่นที่เป็นกิเลสเดือดจัดอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ ตัวกู - ของกู มิได้เกิดมีอยู่ตลอดเวลา มันเพิ่งเกิดมีขึ้นเมื่อมีการสัมผัสด้วยอวิชชาและกิเลสเกิดกิเลส คือ ค้นหา อุปาทานตามมา ดังนั้น เราต้องละความเห็นแก่ตัว สละตัวกูของกู ออกไปเสียจากจิตใจ ไปสู่ความหลุดพ้นให้ได้^{๒๘}

ผู้วิจัยวิเคราะห์ว่า ผลงานเผยแผ่ธรรมะของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ที่ท่านได้คิดเขียนแสดงพระธรรมเทศนาไว้มีจำนวนมาก ทำให้นักวิชาการและนักศึกษาหลายคนเห็นคุณค่าและสาระประโยชน์เป็นอย่างยิ่ง นำไปอ้างอิงในทางวิชาการเพื่อทำวิทยานิพนธ์หลายสิบเรื่องด้วยกัน ตั้งแต่ท่านสร้างสวนโมกข์ขึ้นมา ที่สวนโมกข์มีแต่งงานสำหรับการเผยแผ่ทั้งสิ้น เมื่อเริ่มมีผู้คนตามมาขอฟังคำบรรยายธรรมที่สวนโมกข์ ท่านวางแผนมุ่งเอางานเผยแผ่เป็นงานหลัก ถึงกับมีอุดมคติว่า จะทำงานเพื่อให้ศีลธรรมกลับมาไปจนกระทั่งตลอดชีวิต งานเผยแผ่จึงเป็นงานหลักดังที่เห็นท่านปฏิบัติอยู่ได้แก่ แสดงพระธรรมเทศนา ในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา หรือแก่ทางราชการ บรรยายธรรมเป็นชุดพิเศษ ทุกวันเสาร์ ครั้งละไม่ต่ำกว่าชั่วโมงครึ่ง ได้มีการจัดชุมนุมธรรมะเป็นเรื่องยาวติดต่อกันทุกวันเสาร์ภาคละหนึ่งชุด ปีหนึ่งมีสามภาค คือ ภาคมาฆบูชา ภาควิสาขบูชา ภาคอาสาฬหบูชา บรรยายธรรมเป็นพิเศษ เรื่องตัวกู - ของกู ทุกวันอุโบสถ หลังจากพระสงฆ์สวดพระปาฏิโมกข์ ธรรมบรรยายชุดนี้ ท่านเรียกว่า ธรรมปาฏิโมกข์ เป็นธรรมขั้นลึก ส่งเสริมปริยัติและปฏิบัติ บรรยายธรรมอบรมนักศึกษา หรือพระภิกษุณวาระระยะยาว กำหนดเนื้อเรื่องเป็นชุด ตามที่ท่านเห็นสมควร และเหมาะสมแก่ผู้มาขอรับการอบรม โดยกำหนดจุดหมายของเรื่องเป็นคราวๆ ไป และกำหนดเวลาอบรมไม่ตรงกันกับเวลาตามแผนเดิม ใช้เวลาครั้งละประมาณสองชั่วโมง เวลาเช้ามีด หรือเวลาค่ำ คำบรรยายประเภทนี้ ได้รวบรวมไว้ใน

^{๒๗} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร : สวนอศมมุนิธิจัดพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๔๓๐.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๑.

หนังสือชุดธรรมโมฆณ์ นอกจากบรรยายธรรมคาแล้ว ยังมีการสนทนาตอบปัญหาให้โอวาทตามโอกาสอยู่เป็นประจำ

เมื่ออายุของท่านครบ ๖๐ ปี ท่านบรรยายธรรมเป็นพิเศษ ในวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ของทุกปี ซึ่งตรงกับวันเกิด ในแต่ละปีจะบรรยายธรรมวันละสามครั้งครึ่งละสองถึงสามชั่วโมง คือ เวลาเช้า บ่าย และค่ำ ธรรมบรรยายชุดนี้ เรียกว่า ล้ออายุ ในวันนี้ท่านงดฉันอาหารตลอดวัน ใครต้องการถวายของขวัญให้แก่ท่าน ขอให้ถืออาหารหนึ่งวันเช่นเดียวกับท่าน มีผู้เข้าร่วมทำบุญ ในวันเกิดของท่านแบบนี้มากทุกปี^{๒๕}

หลักธรรมที่ท่านเผยแผ่มีเป็นจำนวนมาก ขอนำเอาหลักธรรมะที่ท่านได้กล่าวสอนบ่อยๆ ซึ่งควรค่าแก่การศึกษาเผยแผ่ให้ผู้นุชนรุ่นหลังได้เรียนรู้ในคำสอนของท่าน และนำไปใช้ปฏิบัติในชีวิตประจำวันเพื่อความดับทุกข์ สรุปได้ดังนี้

๑) ธรรมะ คือ ระบบการปฏิบัติที่ถูกต้องแก่ความเป็นมนุษย์ของตนทุกชั้นตอนแห่งการวิวัฒนาการ ตั้งแต่เกิดจนตาย ทั้งเพื่อประโยชน์ตนและผู้อื่นเรียกสั้น ๆ ว่าหน้าที่นั้น คือ พระเจ้าผู้ช่วยให้รอดอย่างแท้จริง ธรรมะมิใช่ช่วยให้อยู่ในโลกอย่างชนะโลกหรือเหนือโลก มิใช่ให้หนีโลก แต่อยู่เหนืออิทธิพลใดๆ ของโลก มิใช่จมอยู่ในโลก มักสอนให้เข้าใจกันผิดๆ ว่าต้องหนีโลกทั้งโลกอย่างที่ไม่มียุทธวิธีอะไรแก่ใครเลย

๒) ปัญญาต้องมาก่อนทุกสิ่งที่จะปฏิบัติ จึงเป็นหลักเกณฑ์ที่ต้องเหมือนอริยมรรคมีองค์แปด มีสัมมาทิฐิเป็นตัวนำ มิฉะนั้นแล้ว การปฏิบัติก็จะไปในทางที่ผิดทางพลาดวิบัติประสพภัยไปเสียหมดสิ้น นับตั้งแต่การรับไตรสรณคมน์ การรักษาศีลดังที่กำลังมีอยู่ในที่ทั่วไป พระพุทธองค์ตรัสว่า แต่ก่อนก็ดี บัดนี้ก็ดี เราบัญญัติแต่เรื่องความทุกข์ กับความดับไม่เหลือแห่งทุกข์เท่านั้น ดังนั้น พวกเราอย่างเสียเวลา ในการศึกษา ในการถกเถียงกันด้วยเรื่องอื่นที่มิใช่สองเรื่องนี้เลย

๓) สิ่งที่ต้องรู้จักเป็นพิเศษ คือ สาม ก. และ สาม ส. ในสาม ก. คือ กิณ กาม เกียรติ ย่อมกีดเขาผู้เข้าไปเกี่ยวข้องอย่างโง่เขลา ซึ่งเป็นกิเลสร้ายที่มีโทษที่ต้องขจัดออกไป แล้วก็มี สาม ส. คือ สะอาด สว่าง สงบ ซึ่งจะต้องเจริญให้เกิดมีขึ้นในจิตใจของทุกคน

๔) ความสุขที่แท้จริงนั้น เป็นสิ่งที่ได้มาเปล่าๆ โดยไม่ต้องเสียสละใดๆ คือ ถอนความรู้สึกว่าตัวตนเสียได้แล้ว ก็ได้นิพพานมาเปล่าๆ ไม่ต้องเสียมูลค่าอะไร ส่วนความสุขเทียม

^{๒๕} คณะทำงานของสวนอศุสมมูลนิธิรวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในวาระครบ ๕๐ ปีของสวนโมกข์, ห้าสิบปีสวนโมกข์ เมื่อเขาพูดถึงเรา ภาคหนึ่ง, (กรุงเทพมหานคร : สวนอศุสมมูลนิธิจัดพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๕๐-๑๕๑.

หรือความเพลินที่หลอกลวงนั้น ใช้เงินซื้อมาเท่าไรก็ไม่รู้จักพอ จนตัวตายก็ไม่พบกับความสุขที่แท้จริง

๕) สวรรค์ที่มีอยู่ทุกอิริยาบถ คือ ความรู้สึ่ว่าตนเองได้ปฏิบัติธรรมอย่างถูกต้อง แล้วก็พอใจในการกระทำของตนเองอยู่ทุกอิริยาบถ ถึงกับยกมือไหว้ตัวเองได้ ทุกครั้งคราวที่ระลึกถึง นี่คือสวรรค์ที่แท้จริง ที่นี่และเดี๋ยวนี้

๖) การเห็นตถตา หรือความเป็นเช่นนั้นเองของทุกสิ่ง คือ ญาณทัศนะอันสูงสุดของพระอริยเจ้า สามารถห้ามเสียซึ่งความประหลาดใจในสิ่งใดๆ ห้ามความรัก โกรธ เกลียด กลัว วิตกกังวล ริษยา หึง หวง ลังเล ฟุ้งซ่าน อันเป็นสมบัติของปุถุชนเสียได้โดยเด็ดขาด

๗) คู่ชีวิตที่แท้จริง คือ ธรรมะที่ปฏิบัติอย่างถูกต้องอยู่กับเนื้อกับตัวช่วยให้รอดชีวิตโดยปราศจากปัญหาทั้งปวง มิใช่คู่กินคู่นอน ซึ่งมีการกระทำอันส่งเสริมและสร้างปัญหาผูกพันขึ้นมานานัปการ

๘) รสของกามารมณ์ทุกรูปแบบเป็นเรื่องบ้าบอเดียว แต่มนุษย์และเทวดาก็หลงบูชาถึงกับยกให้เป็นเรื่องกามเทพ เสมือนหนึ่งเป็นพระเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งเสียทีเดียว แต่สัตว์เดรัจฉานหาเป็นเช่นนั้นไปไม่ จงคิดดูให้ดี

๙) หลักการตามรอยพระอรหันต์ที่ใช้ได้ร่วมกันทั้งฆราวาส และบรรพชิต คือ การดำรงชีวิตชนิดที่เป็นการขุดเกลากิเลส และบรรเทาความเคยชินที่จะเกิดกิเลสที่เป็นอนุสัยอยู่ตลอดเวลา โดยมีสติสัมปชัญญะในขณะสัมผัสอารมณ์ ไม่ปล่อยให้ปรุงแต่งเป็น โลภะ โทสะ โมหะขึ้นมา หรือถ้าปรุงแต่งแล้ว ก็มีสติปิดกั้นการปรุงแต่งนั้นเสีย

๑๐) การกระทำชั่ว ล้วนแต่อัปรีชย คือ ไม่นำเอาไม่น่าเป็น ล้วนแต่ทำให้วิ่งเล่นไปสู่ความวนเวียนด้วยอำนาจการผลักดันของความชั่วนั้น เราควรแสวงหาและอยู่กับความสงบที่ไม่ชั่ว เสียดีกว่า ไม่ต้องวิ่งวุ่นวาย ควรทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ และอยู่ด้วยความสงบเย็น^{๓๐}

ผู้วิจยวิเคราะห์ว่าการดำเนินงานเผยแผ่ของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ไม่ว่าจะเป็นงานคิด พูด ทำ ท่านมีหลักปฏิบัติมุ่งกระทำเพื่อประโยชน์ส่วนรวม เป็นไปตามพุทธประสงค์ เพื่อความสงบสุขของเพื่อนมนุษย์ผู้ร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย และแก้ไขปรับปรุงส่วนที่บกพร่องขาดหายทางด้านศีลธรรม ให้มีขึ้นต่อคนทั้งชาติและต่อโลกตลอดไป

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

บทบาทการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)
ระยะปลาย สามารถสรุปดังนี้

ช่วงระยะปลาย (พ.ศ.)	หนังสือ/หัวข้อธรรมที่สำคัญ	สถานที่เขียน/แสดง
พ.ศ. ๒๕๓๐	ภาษาคน - ภาษาธรรม	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๓๑	อานาปานสติฉบับสมบูรณ์	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๓๒	วิสาขบูชาเทศนา	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๓๓	มาฆบูชาเทศนา	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๓๔	อบรมผู้ปฏิบัติธรรมสมาธิภาวนา	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๓๕	อาสาฬหบูชาเทศนา	สวนโมกข์ (ไชยา)
พ.ศ. ๒๕๓๖	ประมวลรูปแบบแห่งสากลพรหมจรรย์	สวนโมกข์ (ไชยา)

จากประมวลแนวคิดในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ท่านได้รับอิทธิพลทางความคิดที่คอยหล่อหลอมท่านมาตลอด คือ อาของท่าน ชื่อ “เสียง” เพราะในขณะที่อาของท่านบวชอยู่ที่วัดปทุมคงคา กรุงเทพมหานคร ได้เป็นผู้ส่งข่าวสารเรื่องราวความเคลื่อนไหวในบ้านเมืองรวมถึงทางคณะสงฆ์และได้เป็นผู้ส่งเสริมและสนับสนุนให้ท่านเข้ามาศึกษาต่อที่กรุงเทพมหานคร ก่อนที่อาของท่านจะลาสิกขาได้ฝากผลงาน คือ การแต่งกาพย์โคลง เพื่อล้อไสยศาสตร์ในหนังสือพุทธศาสนาโดยใช้นามปากกาว่า “ท่านาสัง” ท่านจึงได้ไปอยู่ที่กรุงเทพมหานครตามความประสงค์ของอาเสียง ซึ่งช่วงเวลาที่ท่านอยู่นั้นท่านได้แนวความคิดขึ้นมาอีก โดยมีนักคิดที่ถือได้ว่าเป็นปัญญาชนรุ่นใหญ่ที่ออกมานำเสนอความคิดที่วิพากษ์วิจารณ์สังคม เช่น เทียนวรรณ ก.ศ.ร. กุหลาบ ซึ่งหนังสือเหล่านี้ท่านได้อ่านอยู่เป็นประจำ ท่านเรียกหนังสือกลุ่มนี้ว่า “หนังสือฝ่ายค้านของสมัยนั้น” ผู้ที่ทำให้ท่านเปลี่ยนแปลงความคิดอย่างมากและมีความคิดที่จะค้นคว้าธรรมแนวใหม่ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ท่านต้องการสืบสานงานต่อดังมีข้อความที่ว่า “แม้แต่ไปยึดหลักตายตัวที่สมเด็จพระท่านได้เอาไว้สักคำหนึ่งไม่กล้าแตะต้องปัญหามันมีอยู่อย่างนี้ในวงการศาสนา พวกหัวเก่าที่ไม่ยอมเปลี่ยนแปลงอะไรเลย มีอยู่มาก พวกหัวใหม่นั้นยังไม่ถึงกับจะทำอะไรได้จริงจัง ชัดเจนจนออกมาจนชนะน้ำใจพวกหัวเก่า”

ด้วยอิทธิพลเหล่านี้ทำให้ในยุคกลางของท่านเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายเพราะได้ไปปาฐกถาธรรมในสถานที่ต่างๆ ดังเช่น เมื่อท่านได้ไปปาฐกถาธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย เรื่องพุทธธรรม ซึ่งท่านได้กล้าเสนอทัศนะและวิพากษ์วิจารณ์ด้วยวาจาอันคมคายเฉียบแหลมในเรื่องของพระรัตนตรัยอันเป็นที่พึงสูงสุดของหมู่พุทธบริษัทให้เชื่อถือโดยไม่มั่งมายโดยคำที่ว่า

“พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ของชาวพุทธนั้นหากนับถืออย่างไม่ถูกต้อง อาจกลายเป็นภูเขา หิมาล้นทิวเขาไม่ให้เข้าถึงพระนิพพานได้” จึงเป็นเหตุให้ท่านถูกโจมตีว่ารับจ้างคอมมิวนิสต์มา พุดโจมตีพระรัตนตรัยแต่ด้วยพลังแห่งความจริงที่ท่านสื่ออย่างบริสุทธิ์ทำให้พุทธบริษัทผู้มี สัมมาทิฐิช่วยออกมาป้องกันท่านให้พ้นจากการถูกใส่ร้ายป้ายสี และในครั้งที่ท่านอภิปรายที่ หอประชุมคุรุสภากลายเป็นวิวาทะระหว่าง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมทย์ กับ พุทธทาสภิกขุ ซึ่งเป็นที่ เล่าขานกันมาก โดยการอภิปรายกัน ๒ ครั้ง ครั้งที่ ๑ เรื่อง “การทำงาน คือ การปฏิบัติธรรม” ครั้งที่ ๒ เรื่อง “การทำงานด้วยจิตว่าง” การเกิดขึ้นของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ในสังคมไทย ถือว่าเป็นทรัพยากรทางสติปัญญาที่มีคุณค่ายิ่งต่อสังคมโลก

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้มีความมุ่งมั่น เพื่อให้เกิดความทันสมัยทันต่อกระแสของสังคมจึงทำให้นั่งสือคู่มือมนุษย์ ได้มีการเผยแพร่ออกไป ทั่วโลกเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ได้เรียนรู้ ซึ่งเป็นอีกก้าวหนึ่งของการพัฒนาพระพุทธศาสนาที่โดดเด่น ขึ้นมา เพราะท่านเป็นผู้ตั้งใจในการจรดพระพุทธรูปศาสนาถึงแม้จะมีการ โจมตีจากบุคคลของแต่ ละกลุ่มที่กล่าวหาท่านว่า การทำงานด้วยจิตว่างนั้นจะทำให้คนเกียจคร้านไม่คิดพัฒนาสังคมไม่ควร จะนำมาสอน ทำให้ท่านได้เป็นที่รู้จักของสื่อสารมวลชนและสังคมมากขึ้น การนำเสนอธรรมะ โดยการใช้ภาษาที่เข้าใจง่ายประกอบกับความปากเพียรอย่างเด็ดเดี่ยวเป็นผลให้หนังสือเรื่อง แก่นพุทธศาสตร์ เป็นหนังสือที่ได้รับรางวัลจากองค์การยูเนสโก ทางสหประชาชาติจึงให้เป็น หนังสือดีประจำปี ๒๕๐๘ ด้วยความประสงค์ที่จะให้สังคมเกิดความสุขและให้โลกนี้เกิดสันติภาพ ขึ้นมา ทำให้ท่านต้องปฏิวัติตนเองให้ดำเนินการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในแนวทางนี้ถึงแม้จะได้รับ การต่อต้านของกระแสของโลก ด้วยความปรารถนาให้ทุกคนมีความคิดที่ไม่ขัดแย้งกันและทาง มหาวิทยาลัยต่างๆ จึงได้ถวายปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ ในแต่ละสาขาเพื่อเป็นตัวอย่างให้คน รุ่นหลังได้นำไปเป็นแนวทางแห่งการดำเนินชีวิต

จากประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ทั้งระยะต้น ระยะกลาง และระยะปลายจะเห็นได้ว่าพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) มีประวัติ การเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สำคัญยิ่ง ผู้สนใจในพระพุทธศาสนาและนักเผยแผ่ทั้งหลายควรนำ แบบอย่างที่ดีและเป็นมรดกทุนทางวัฒนธรรมที่ควรศึกษาอนุรักษ์เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้ศึกษา ต่อไปด้วย